

שלום עליכם: הערכות וגלגוליהן

באספקלריה של חמישים שנות ביקורת

שמואל ורסס

המגע בין בקורת הספרות כברית-המועצות ובין זו שנתגבשה בפולין ובארצות-הברית נתקיים בעיקר על דרך ההתנצחות הפולמוסית. אשר לברית-המועצות, הרי תהפוכות המשטר ו-טיהוריו גרמו להלקאה עצמית בלתי פוסקת ולהשכחת חוליות חוליות בשלשלת המחקר הספרותי, ובכלל זה אף דברים של טעם.

לעומת חזיונות הפיצול וההתנכרות הללו, ש-הפריעו את התפתחותה של בקורת שלום-עליכם לגופה, מסתמנים קווי-חיבור רבים, מהם סמויים או בהיסח הדעת, בין הרשויות הלשוניות והאי-דיאלוגיות-מדיניות הנפרדות. לשם ראיית דבר-רים כהיותם ולא מתוך הרהורי-לב בלבד, חייבים אנו לבדוק את גלגולי ההערכה של ש"ע, לא רק על פי השתלשלותה בתחומה של הספרות העברית בלבד, נפתולי ההערכה של ש"ע ניתן למצוא משמעותם ביתר הצלחה על דרך הקבלתן של הסתכלויות נפרדות שנתקיימו כל אחת בתחומה המסוגר שלה.

יוגד מלכתחילה: תולדות התפתחותה של הערכת שלום-עליכם, בכל גישותיה השונות והרי-חוקות, הן תולדות הנפתולים עם שלום עליכם. מסתבר שאותו סופר עממי מהולל, שקושרים לו כתרים ושזכה לחיבה ולהערצה היוצאת מן הלב, לא שפר חלקו בשדה הביקורת. תעודת אורח שווה-זכויות בספרות הוענקה לו במאחר, מרובה היתה מידת ההתעלמות ממשמעותו ומהישגיו, ולא נעדרו ההסתייגות והנסיגנות למעט דמותו. נתפסו לכך טובי מבקרינו בשתי הלשוניות. אפילו נלכדו לקסמי ש"ע למעשה, הרי להלכה התאמצו להסיח דעתם מכך, כאילו ש"ע הסופר-האמן לא היה ולא נברא אלא משל היה.

אותה מחיצה שבין ש"ע ובין הביקורת לא ביום אחד נעקרה. היה זה תהליך ממושך של חשדות וביטולם. לפרקים מוצאים אנו שדעתם של דברי הביקורת, ללא הבדל לשון והשקפה, חלוקה עליהם; שתי רציות פועלות בקרבם כאחת — מזה מתן כבוד ויקר, ומזה מצצורים סמויים, שאינם מאפשרים לברך ברכת הנהנין בלב שלם. פסקנות והססנות משמשות כאן כערבוביה וזעיר שם נראים סימני מבוכה. יש ומתחבטים בבציה כיצד ליישב את מפעלו של ש"ע עם

שנת המאה להולדתו של שלום עליכם מן הראוי שתשמש שעת-כושר לבדיקה מחודשת של מהותו הספרותית ולהגדרת צביונו האמנותי. אם רוצים אנו שיהא שלום-עליכם לקנין קיים בתוכנו כנו לדורות שלעתיד לבוא, הרי לא יתרחש הדבר רק על דרך האדרת התגובה החייתית של קהל-הקוראים, אלא גם על ידי טיפוח המימד הביקורתי והמחקרי. לאמתו של דבר, זכה ש"ע שחתר-קם סביבו ספרות ביקורת ענפה, שזויות-הראיה שלה מרובות הן, אלא שנעדרת הרציפות המודעת, וסמויה מן העין הזיקה הפנימית בין החוליות השונות של אותה עשייה בקורתית-הערכית, שימיה כימי פעילותו הספרותית של ש"ע. ברוב הימים מתגבבים המאמרים והמחקרים למיניהם, באין שוקד על ניפויים ומיצוי ערכיהם. לכן כה מעטה ההתקדמות שבעשייה זו ומרובה הכפילות שלא לצורך. המסתכל בעין בוחנת בספרות זו ירגיש הן בהתעלמות מפרשיות שלמות והן בשמירת הגדרות ופירושים שגורים ושחוקים מרוב שימוש. אף ה"הידושים" בתחום הביוגרפיה ובתחום ההערכה הם לעיתים בגדר פיתוח דהוי של דברים שנאמרו זה כבר. הדרך אל בדיקת קות והערכות ראשונות חסומה היא, הן מפאת מחיצות לשוניות והן מפאת זרות רעיונית. כל נסיון לקדם את ההבנה הביקורתית במפעלו של ש"ע בדורנו ובמקומנו מחייב איפוא תהייה על דרכי הביקורת עד הלום ומיצוי ראוי של מעשי-ראשונים, כקרובים כרחוקים ברוחם.

העדרן של זיקות פנימיות בין חוליותיה השונות של הספרות על ש"ע מקורו בסיבות שהזמן גרמן. החזיון המרהיב ששמו שלום-עליכם מעוגן בתוך הוויתו התרבותית-חברתית השסועה והמסוכסכת של עם ישראל בדורות האחרונים. כשם שזכה מגילויי כוחה ותנופתה כן לקה מגילויי ההתפרדות שבה. קודם-כל, הרי ההתפלגות הלושנית גרמה; העשייה בתחום הביקורת היתה בדרך כלל בנפרד, בעיקר בפרק-הזמן שבין מלחמה למלחמה. דברים רבים, מהם לשעתם בלבד ומתחם בעלי מסקל קיים, נכתבו על ש"ע באידיש, אך ידיעתנו בהם קלושה, ואין הדברים אמורים בחיך לשוני בלבד. אף בתחומה של ספרות אידיש עצמה רבו הפיצול וההתנכרות ההדדית.

"מודה ומתוודה אני, בימי נעורי לא החשבתי, הייתי סבור שש"ע הוא סופר 'קל', שהמציאות נתפסת לו על פני מישור מדה בלבד".² ובמק- ביל לכך, במעגל העברי, מודה אף יעקב פייכמן, שהיה ממוקיריו של ש"ע: "היתה תקופה שהקו- מיזם הגדוש נראה לי מנמיך ביותר. עצם הלהי- טות מצד המספר ל"הצחיק" בכל מקום ובכל מחיר נראה לי מדה המונית, שאינה הוגנת לאמן בעל שיעור קומה של ש"ע".³

ומאלפת היא הודאתו של ש. ניגר: "אף הוא, שהגדיל לעשות למען הערכת יצירתו של ש"ע וזכה לאמונו האישי של הסופר הנערץ, היה בת- חלה בין הכופרים המובהקים בגדולתו. בקובץ מסותיו על ש"ע מביא ניגר קטעים ממאמרו הראשון בשנת 1908 המוקדש לש"ע ליובלו (דער טאג, וילנה, 1908, גל. 5-6). מסתבר שת- חושתו ההומוריסטית של ש"ע ואורה כתיבתו "הבלתי-מודרני" לא היו קרובים ללבו. ש"ע היה אז בעיניו בן אסכולה מיושנת, נטול הבנה לאותם זרמים מודרניסטיים בספרות שהאינטלי- גנציה היהודית ברוסיה בראשית המאה סגדה להם. עדיף היה בעיניו של ניגר הצעיר הסאטי- ריקן, ואילו ש"ע הריהו "רק" הומוריסטן, נעדר הפאתוס המוסרי. חיזיו אינם פוגעים, אלא מדג- דגים בלבד, ולא יפלא כי הוא נתחבב כל כך על חוגי הקוראים ה"בעל-ביתיים" שהסופר ערך להם מטעמים כאשר אהבו. אמנם מצויים דפים מיוחדים במינם במשקלם האמנותי, אך יצירתו בכללותה משרה עליך אירה של פיליטונים חטו- פים, שבולטת בהם הלהיטות אחר המימרה והב- דיחה. בהמשך עיונו בכתבי ש"ע השתדל ניגר, כפי הודאתו בשנת 1928, לגשר בין החיבה הפנימית העמוקה להומוריסטן הדגול ובין "הר- תיעה המודרניסטית-אינטליגנטית" מפני קלותו ועממיותו. בסופו של דבר היתה, כידוע, יד- הערצה ללא-סייג על העליונה.

1. ד. ברקוביץ מעמידנו בזכרונותיו על הפחד מפני הפופולאריות הכובשת של ש"ע, שנתפרשה לאניני טעם כתגובה על מלאכת וולגריזציה ספרותית. אף המבקר בעל-מחשבות, מראשוני מעריכיו של ש"ע וממוקיריו האישיים, מתוודה בפני ברקוביץ בזו הלשון: — "אין אני יכול

² עיין בספרו "טוביה און מנחם מענדל אין יידישן וועלט-גורל", ניו יורק, 1943.

³ הערות להופעת "יוסילי הומיר", "דבר", 6.5.55.

⁴ בראש הכרך המקובץ של מאמריו, "שלום עליכם", ניו יורק, 1928.

קני-המידה המוסכמים בהערכה הספרותית או לסגלו לשולחן-ערוך אידיאולוגי נוקשה.

המתחקה על גלגולי ההערכה של ש"ע יבחין באותו חזיון קבוע, של התפלגות שבין ההתבו- ננות בערכיה של יצירתו מבפנים ובין הראייה של עולם ש"ע מהרהורי-לבו של הדור. ממילא עיון כגון זה לא רק על דמותו של הסופר הגדול בא ללמד, אלא בעיקר על ארחות המחשבה הצי- בורית בעמנו, מראשית המאה העשרים ועד היום. לרבים שימש ש"ע כמקור עדות ותעודה בעיקר, שבעית העצוב האמנותי טפל לו. יצירתו הוארה באספקלריה של דיאגנוזות למיניהן, אגב דיונים נסערים בבעיות-יסוד של קיום האומה ועתידותיה. ממילא הגיעו מתוך כך לידי זיווגים משונים ומופרכים בין ש"ע לבין מושגים שהיו זרים לתודעתו מעיקרם. לא טרחו להאיר ולג- לות את החוקיות האמנותית הפועלת ביצירתו, אך כיסו עליה בגירסאות אידיאולוגיות בשפע.

ב.

בתחילה נקטה בקורת הספרות באידיש עמדה זהירה ומאופקת כלפי ש"ע. למסקנה זו אנו מגי- עים הן על-פי דברים שהוקדשו לו בשעתו, והן על-פי הודאת מעריכיו עצמם, שהעמידונו בגי- לוי-לב על המשגה ששגו במיעוט דמותו. לאמתו של דבר לא נזקק ש"ע לתיווכם ולהס- כמתם של מבקרים. את דרכו אל קהל הקוראים כבש ש"ע עצמו בסופה ובסערה. אך מתוך אגרו- תיו למדים אנו עד כמה היה כרוך אחר דעתם של מבקרים; ויש שהיה דורש לעצתם ומצפה לחוות-דעתם בשעת עיצוב דמויותיו והתקנת העלילה. ההערכה שנכסף לה — או נזקק לה — ש"ע לא זכה לה על-ינקלה.

המשורר והמבקר יעקב גלאטשטיין, היושב בארצות-הברית, מנסה להסביר מה פשר אותה התנכרות כלפי ש"ע בראשית המאה. לדבריו הרי "הבעל-ביתיות הבלתי-אמנותית שבאישי- תו" היא שהרחיקה מעליו את הנוער המשכיל בדורו שנשא נפשו לדמות דגולה של אמן-מנהיג, שהוא משכמו ומעלה גבוה מדמויותיו, שאינו מתמצה בכתיבתו ויש בכוחו להשרות השראה אמנותית אישית. ש"ע לא היה עשוי לממש משאלה מעין זו. אותה זרות מודגשת מצד אחר על-ידי י. י. טרונוק, מטובי מעריכיו של ש"ע.

¹ עיין במאמרו על מנחם מענדל בספרו "אין תוך גענו- מען", ניו יורק, 1947.

טית — אך ניתן לשאוב מתוכם כמה הנחות יסוד מאלפות. יש לזכור שבעל-מחשבות ראה את עיקר ייעודו כמבקר לאומי, וכבר יצאו לו מוני-טין (כמי שמגלה ענין בתורת-הנפש הקיבוצית של האומה. יש סבורים כי הושפע הרבה מתורתו של היפוליט טן על ערכם של הסביבה, הגזע והמורשה ההיסטורית בעיצוב דמותה של האמ-נות. ההתבוננות המפוכחת בתהליכים המתרחשים בחברה היהודית בת-זמנו באה בדברי בעל-מחשבות בערבוביה עם הפלגות רגשיות-אימפר-סיוניסטיות מובהקות.

למען הדיוק יש לציין כי כמה ממאמריו שהוק-דשו לש"ע נתפרסמו לראשונה בתרגום עברי בשנים 5-1904 בעתונים "יצופה" ו"הזמן" — ונדפסו בשניה בקובץ העברי של כתביו "סקירות ורשמים" (ורשה, 1910), ואלה אינם זהים עם מאמריו על ש"ע שנתפרסמו באידיש בשנת ה-יובל. כבר במאמריו הראשונים מזווג מחברם לדיונו החטוף על ש"ע תיאור מפורט של ניתוק היהודי בגולה "ממקורות החיים האיכונומיים, הטיפוסיים והנורמליים". לאורה של ראייה זו מתכוון בעל-מחשבות לבדוק "איך בונה ש"ע את סיפוריו ההומוריים על יסוד הסתירות האי-קונומיות של העם היהודי". ש"ע מצטייר לפנינו בבחינת "הלך היהודי הראשון של החיים האיקו-נומיים והחומריים". ש"ע הוא המעצב הנאמן של "הטפשות הלאומית", שהיא בגדר ביטוי לגורלו הלאומי ולמזגו של העם היהודי. בעל-מחשבות חווה לה ליצירת ש"ע חיי-נצח לא בזכות סגולת-יהודי האמנותיות אלא בזכות היותה "מקור ההו-מור הלאומי היהודי". והריהו מבליט את משמ-עותה התעודתית של יצירה זו, המשולה בעיניו "לראי אשר בו ישתקפו אלפי פרטים של דרכי החיים היהודיים".

אבני הבוחן של הפסיכולוגיה והכלכלה הלא-מית נתקיימו אף במאמרו משנת 1908. עתה מרוכזות הבחנותיו בשתי דמויותיו המרכזיות של ש"ע, הלא הם מנחם-מנדל וטוביה החולב בניגודן זו לעומת זו. ואכן דרך בדיקה זו על פי העימות האנטיתטי נהפכה ברבות הימים לסכי-מה מקובלת בהערכת ש"ע, לרבדיה ההיסטוריים ולאקלימיה הרוחניים הנפרדים. מהותו של מנ-חם-מנדל הוגדרה כאן על-ידי אימרה שפירנסה לכסיקונים ספרותיים וספרי-לימוד במשך כמה דורות. נמצאנו למדים שמנחם-מנדל "זהו השג-רון העממי היהודי בדמותו של תגרן יהודי". ולא עוד אלא עיוות דמותו הוא בגדר תוצאת

עדיין לעמוד על אופיו. מי-הוא? הגדול אם קטן? פעמים הוא פולט מעטו... כאחד האמנים הגדו-לים בסגנון אירופה, ופעמים הוא נראה לי כתר-י-אלי, ככל יצוריו הכתריאלים, קטני הנפש ודלי ההשגה"⁵.

המפנה מדרך ההיסוס ומיעוט-דמות מצטייר מתוך דבריו של בעל-דמיון, הוא נחום שטיף, מדבריה המובהקים של האינטליגנציה הסוציא-ליסטית בראשית המאה, ומטובי החוקרים בלשון אידיש וספרותה בערוב יומו. בשנת 1909 קובל בעל-דמיון⁶ על עובדת התעלמותה של הבקורת הספרותית מהישגיו האמנותיים של ש"ע. בגלוי אין נוהגים בו כובד-ראש, אך בסתר נהנים מפרי עטו. המשכיל היהודי כרוך אחר יצירתו של ש"ע, אלא שממאן הוא להכנע לה בפומבי. "נראה לו הדבר משהו לא-רציני, משהו 'פשוט' מדי. הבו לו רזים ורמזים, שיוכל לדרוש בהם תלייתלים של הלכות".

בשנת 1908 נחוג יובלו של ש"ע ובשעת-כושר זו הונחו למעשה היסודות להערכת כלל-יצירתו. כמה וכמה מאותם קוי-הבחנה שהחלו להתגבש בימים ההם, הן באידיש והן בעברית, נתגלגלו ונתקיימו בידינו עד היום. דברים שנאמרו תחלה מעל דפיהם של כתבי-עת שונים כונסו לימים בכתבים מקובצים של מחבריהם וכך ניטשטשו התחומים שבין מוקדם ומאוחר. אם רצוננו לע-מוד על גלגולי הערכת שלום עליכם, עלינו לשבצם אל שעת הופעתם הראשונה ולהבינם על רקע תקופתם. דברי הערכה מיסודם של בעל-מחשבות, בעל-דמיון, ניגר, יש לראותם על רקע התמורות הנסערות שפקדו את החברה הי-ודית ברוסיה. תהליכי המעבר מן העירה אל העיר, הנדידות ההמוניות לעבר הים, גיבוש הכרתם המעמדית והלאומית של המוני העם, הדיאגנוזות השונות של שאלת היהודים — כל אלה הדיהם נשמעים באותו פרק-זמן בחלל עול-מה של בקורת שלום-עליכם. עם כל הנסיונות השונים לגילוי פנים ביצירתו שיש באותם דברי הערכה הרי בולט הצד השווה שבהם: המתיחות הציבורית המטביעה בהם חותמה המובהק.

מבחינה זו ראוי בעיקר לתשומת-לב עיונו של בעל-מחשבות אמנם משנה סדורה לא נמצא כאן — דבריו באו בעיקר במסגרת פילייטוניס-

⁵ הראשונים כבני אדם, כך ו' עמ' קכב/ג.

⁶ במאמרו, שלום עליכם דער פאלקס-שרייבער, "דאס נייע לעבען", נויירוק 1909, חוב' א'.

היהודית בת־דורנו, אלא בתמורותיה. הוא שהר־גיש בכך ש"כתריאלבקה זזה ממקומה ויצאה למסעה אל העולם הגדול".

בעל־דמיון מוסיף לפתח את הרעיון על ערכה התעודתי הגדול של יצירת ש"ע לדורות הבאים. דומה כי דבריו הידועים של דוד פרישמן על יצירת מנדלי, תבניתם הראשונה אתה מוצא בד־בריו של בעל־דמיון על שלום־עליכם. נראה לו למחברנו שאילו כתריאלבקה היתה נעלמת, עוב־רת ובטלה מן העולם בתוך מכול, או אילו היתה האדמה פוערת פיה ובולעת אותה כדוגמת קורח ועדתו, אפשר היה להקימה ולהרכיבה מחדש על פי סיפורי־מעשיותיו של ש"ע. ולא עוד אלא אותו מעשה־מרכבה היה שקול כנגד הטופס ה־היולי, שכן עדיפה האמנות לעומת "המציאות".

ראוי לשימת־לב הסיפא של אותו משל על דרך ההשערה, שכן יש בו משום חידוש לעומת גירסתו של בעל־מחשבות על ערכה של יצירת ש"ע כעדות ותעודה. ואמנם מוסיף בעל־דמיון לחתור אל זיכוי של שלום עליכם כאמן. בודאי מעורה ש"ע בהיותו של המון העם, אך בכתיבתו אין הוא מקל ראש כלל, כפי שסבורים מעריכיו. תוך כדי פולמוס עם בעלי האסכולה הסימבוליס־טית בדורו מפליג בעל דמיון בשבחו של ש"ע. הרי דמויותיו, על עצבונן וששונן, על עשייתן והגותן, הזיותיהן ופכחונן, מוכרות לנו כל כך. ש"ע דלה אותן בנאמנות יתירה מתוך המציאות, ואף על פי כן אין אנשיו חדלים להיות "טיפוסים אמנותיים, תמונות מעשי ידי־אמן, שספגו מסג־לותיו הייחודיות של הסופר, ושהם פרי דמיונו והשקפת חייו. ואם ישאל השואל לפשר אותו חזיון, הרי התשובה שבפינו — מקורו באמנות האמתית, ללא רמייה". יזקף איפוא לזכותו של בעל־דמיון נסיונו לתהות על פעלו של ש"ע על דרך הזימון בין מציאות לאמנות, בין הסופר שהוא בעל תחושה עממית טבעית ובין גילויי עצמיותו בעיצובה של המציאות היהודית. אולם אותן הנחות־יסוד לא נבחנו ולא פותחו, שכן לא עשה בעל־דמיון את מלאכתו קבע כמבקרו של ש"ע.

אצטלה זו של מבקר המתחקה בהתמדה על התפתחותו הספרותית של ש"ע נטל לעצמו ב־צדק ש. נ. ג. ספרו הנזכר על ש"ע משנת 1928, אינו אלא כינוסם של דברים שנאמרו בפרקי זמן שונים, כגון 1908, 1912, 1917, ו־1926. הנסיון לסגננם, ואף ההקדמה שנקבעה בראשם, לא

עיוות גורלו של עמנו השרוי בגלות והמתאמץ להסגל לסביבת הנכר. טוביה מגלם את הרחוב היהודי הישן המסרב להכיר בתמורה המתחוללת סביבו. הוא התגלמותה של היציבות השמרנית. ואילו מנחם־מנדל נקלע ונההף תמיד על־ידי מלאכי־הבלה ולא ימצא מנוח. אם מנחם־מנדל הוא בבחינת צמח שנעקר ממקום גידולו ומבטא את יהדות־הרחוב השרויה בתקופת־מעבר, הרי משול טוביה לעץ שתול בקרקע בית־המדרש שכל רוחות־עולם לא יזיוהו. אלה הם קטביה של המציאות היהודית! הכוח הדוחף והמתפרץ מזה והכוח השוקט השומר מזה. אך תוך כדי מתן הגדרות אלו מגיע בעל־מחשבות לכלל יאוש, שכן מגלמים טוביה ומנחם־מנדל כאחד את תהליכי ההתפוררות בעם היהודי. אם הברי־רה ששרדה לנו, היא בין שניהם בלבד, מה תהא תוחלתנו? שהרי הדמויות מיסודו ומכוחו של טוביה שרויות בעולם של עבר מת, ואילו הדמו־יות מיסודו של מנחם־מנדל משולות לערימת תולעים החיות חיי רגע.

כך מפליג בעל־מחשבות להרהורים נוגים על מהותה של החברה היהודית. המון עם זה, כפי שש"ע מעצבו בדמויות־היסוד הללו, הוא נטול שמץ יומה למרוד בגורלו, ואין הוא נותן דעתו על הצורך בשבירת המסגרת הגלותית הקיימת. ואשר לדור הצעיר, שהסיק את המסקנות מגור־לנו הלאומי, אין הוא משתקף כראוי ביצירת ש"ע, שלא הבין לרוחו ולמאוייו. בחזונו הקשה ובאבחנתו הקודרת של בעל־מחשבות נתלכדו הלכ־ירוח של תוגה אישית ביחד עם שלילת הגלות וכמיהה לשחרור לאומי. העיצוב האמנותי שעיצב ש"ע את העולם היהודי הבלטי, לאור גירסתו של בעל־מחשבות, ביתר שאת את התהום הפעורה בין החזון הנכסף ובין המציאות המדול־דלת והשוקעת.

אותה זווית־ראייה לגבי יצירת ש"ע על רקע בעיותיה של המציאות היהודית, אנו מוצאים בעיקרו של דבר גם במאמרו הנשכח של בעל־דמיון משנת 1909. אף כאן מוטעם שאין ש"ע מתכוון לעיצוב עולמו של היחיד מישראל אלא ענין לו בגורלו של הכלל היהודי. יסודות רבים משודש נשמתם של מנחם־מנדל וטוביה החולב טבועים במזגו ובמהותו של כל יהודי. הדמות הקיבוצית היא הנושא המרכזי, אלא שש"ע נוהג להאירה בכל פעם מתוך קרן־זווית אחרת. הוא הסופר שהשכיל להבחין לא במוצק ועומד בהויה

גר, ביחוד במאמרו משנת 1912. ניגר מתאר את המשבר הרוחני והחמרי בעקבות התמוטטותה של העיירה, מקום מושבה של העצמיות היהודית, ואת תהליך הגידול וההתרחבות מעבר לגבולה ולמסגרותיה של העיירה, המלווה בגילויי חוסר-אונים בהסתגלות לחיי הכרך. חזיון זה הוא הרקע החברתי ליצירותיו של ש"ע על "כתריאלבקה במסעותיה". ובעיקרו נתן תהליך הנדידה אותותיו ב"מנחם מנדל" המגלם אותה נהירה כושלת מן העיירה אל העיר. "כאן, על אם הדרך מן העיירה אל העיר, יוצאת לשוח לרוח היום בת-שירתו של ש"ע".

אף בהערותיו של ניגר בעניני סגנון ניכר לעתים רישומה של התפיסה הסוציולוגית ברוח הזמן. אגב ליקוט מימרות ופתגמים מתוך כתבי ש"ע מגיע ניגר לקביעת "הריתמוס הנצחי של הכלל, הפועל ככח בלתי-מודע, ביחד עם הפרטים הלשוניים המציינים ארחה ושיגה של הדמות המגולמת". אף ההבדלים הסגנוניים שבין מנדלי לש"ע מסתברים לאור גירסה זו על רקע נדודי-הם של אנשי ש"ע. התמורות הטריטוריאליזם והרעיוניות מטביעות חותמן על אופן דיבורן והבעתן. בעוד שהלשון שימשה למנדלי כחומר ביד היוצר, הרי הסתגל ש"ע מבחינה לשונית לצורות החיים המתחלפות. סימנו הוא גמישותו הסגנונית המרובה לעומת הנטיה המחוקקת והמעצבת של "הסבא".

הבחנותיו האידיאיות והאסטיטיות של ניגר שימשו במשך כמה דורות מורה-דרך נאמן ליצירת ש"ע. סיעה לכך הסברתו הידיאקטית השווה לכל נפש. אך ספק הוא אם כל אותם הבאורים האסטיטיים עמדו במבחן הזמן. כיום נראים לנו דבריו של ניגר כתעודה רבת ערך שראשיתה כפירה בשלום-עליכם האמן וסיומה הערצה ללא סייג.

ג.

שני קבצים מבשרים את השלב החדש בהערכת שלום עליכם ובמחקרו. בעצם שנות המהפכה, בשנת 1917, ראה אור בפטרבורג הקובץ לזכר שלום-עליכם ("צום אנדענקען פון שלום עליכם"), שנערך בידי י. צינברג וש. ניגר. קובץ זה, שעיקרו דברי זכרונות ואגרות ומיעוטו דברי הערכה ובקורת, ושהשתתפו בו ש. דיבנוב מ. ספקטור, י. ח. רבניצקי, י. ד. ברקוביץ, ש. ניגר ואחרים, הוא מעין פרידה מתקופה היסטורית ב"חיה של יהדות רוסיה. המערכת מעירה על

הביאו לכלל ליכודם השלם. יותר מדי השתנו נקודות-הראיה: כמה מהערכותיו של ניגר נתגבשו בעצם תקופת היצירה של ש"ע ועוד נקראו ברגשי התפעלות על-ידי ש"ע בעצמו. הערכות אחרות נתפרסמו מיד לאחר פטירתו של ש"ע ואילו דברים אחרונים שבקובץ נאמרו בתקופה שש"ע נעשה קלסיקן מוכר. אף התמורות שנתחוללו בחברה היהודית ברוסיה הן גורם של ממש בסימון הרבדים השונים שבדרכי הערכה זו. כאן נראה לנו כי מאמרי-נעוריו של ניגר, למרות ראשוניותם, הם מאלפים יותר.

אשר לשיטת ההערכה הרי ניכרת בה מידה של אקלקטיות מסוימת. יש כאן משום צירוף של הבדיקה ההיסטורית-גנטית, ההבחנה האסטיטית והעיון החברתי. ניגר נוהג להגדיר את חלקו של ש"ע בעיצוב טעמו ומושגיו של קורא-אידיש, עוקב הוא אחר גלגול-מסורת של ספרות אידיש החבויים ביצירתו של ש"ע, יש והוא מעמידנו על הזיקה שבין ההווה היהודית ובין יצירה זו, ולעתים מפליג הוא בהבחנות, כגון מה בין סאטירה להומור, וסגנון ש"ע מה טיבו. כן אפשר להרגיש בנטיות תולדותיות-גנטיות שאינן עולות בקנה אחד עם הנוהג הסלקטיבי של ניגר, שאין הוא משקיף על הנוף הטבעי של יצירת ש"ע בשלימותה, אלא דן בו על פי מבחרה ולאור רמתה העליונה בלבד.

לא מעט קיבל ניגר, ביודעים ובלא יודעים, ממעריכיו הקודמים של ש"ע. כמה הגדרות של בעל-דמיון, בן דורו ובודאי מיודעו, שוקעו כאן, ומכל שכן שמצויה זיקה גלויה, על דרך ההסכמה וההסתיונות, אל הגדרותיו של בעל-מחשבות. ניגר קובע את זכות-הראשונים של בעל-מחשבות כפרשן נלהב של ש"ע. כמה מהבחנותיו על ה"משמעות הלאומית של דמות מנחם-מנדל נראות לו, אבל אין הוא מקבל את גירסתו על טוביה, שכן הרגיש בעל-מחשבות ביהודי שבו, אך נבצר ממנו להבחין ביסוד האנושי-כללי מבעד ללבוש שים הלאומיים. אף אותה הגדרה שטוביה מגלם את "השקט שבקפאון" שברחוב היהודי תמוהה היא בעיניו; אדרבה, הדינאמיות הבלתי-פוסקת אופיינית לו. לא רק על נשמת העם בא טוביה ללמדנו. קיים כאן רצונו המפורש של ש"ע לחי שוף את הדראמה האישית המתחוללת בקרבו, בשעה שהוא נצרך בכור גורלו האיש.

סמוכות יותר לבעל-מחשבות הן ההפלגות ה"סוציולוגיות-היסטוריות האקטואליסטיות של ני-

במינה של חלומיות, הזיה וספקנות המציינת את המיבנה הנפשי של עמנו.

ברם נקודת-הכבוד בדבריו של ליטוואקוב היא בדרכי הארתו של ש"ע כאמן. טוען הוא שמחמת אותה קירבה שבין ש"ע ובין נושאי היצירה אבדה לנו תחושת המירווח שבינינו ובין ש"ע האמן. מבחינים אנו ביצירתו את האניקדוטה החיצונית ומעלימים עין מן הגרוטיסקה הלירית, מרגישים אנו במשחק שבמימרה ואין אנו חשים בחיך הספוג חלום והזיה. יתכן כי ש"ע הוא בבחינת "כשרון גאוני ללא אידיאה גאונית". אך יש לתבוע את עלבונה של הסמליות העמוקה והליריות שבהומור החבויות בתוך הסממנים האניקדוטיים. ואף אם "אין ש"ע מצליח לתפוס את המימד האי-ראציונלי, רב-הרוזים, של המציאות", הרי מראותיו וסמליו, כשהם מטהורים מן הסיגים של עניני דיומא, נודע להם ערך קיים לעולם בספרותנו.

מן הראוי לציין את היסוד הפאטיטי-רגשני שבהבעתו של ליטוואקוב. למרות היומרה החברתית המוצהרת שבהערכתו, הרי לאמתו של דבר, מצטרפים דבריו למגמת הסובייקטיביזציה השולטת מעתה בהערכת ש"ע. מודגשת הפרוב-לימטיות שבעולמו של האמן, הנקלע בין ראייה אניקדוטית של המציאות ובין עיצובה הסמלי, ומוצגת לדיון ההנחה בדבר גילוי וכיסוי ביצירתו.

דבריו אלה של ליטוואקוב, שימשו נקודת-אחיזה לבקורת האימפרסיוניסטית שנתרקמה ברית-המועצות סביב ש"ע בשנים הראשונות שלאחר המהפכה. כמה מהבחנותיו הוזכרו לשבח על-ידי י. דוברושין אגב דיוגיו על ש"ע בקובץ "געדאנקענגאנג", קיוב 1922. לימים (בשנת 1932) חזר בו מהשקפותיו שהובעו כאן והוקיע את עצמו כ"אינטליגנט ועיר-בורגני-לאומני בעל השקפות פורמאליסטיות-אסתטיות". אך לפי שעה הוא מרים על נס את "השקפותיו הגאוניות" של ליטוואקוב שנתאמתו נוכח התגשמותה של המהפכה. לאורה נתגלתה עתה משמעות חדשה לסיפוריו של ש"ע. אף דוברושין מצביע על הפרובלמטיות האמנותית הסמויה, המקופלת ב"מפעלו של ש"ע. עתה, עם המהפכה, נוצרה הפר-ספקטיבה הנאותה והוסר היסוד האניקדוטי ה"חולף. ש"ע חשף את הסתירות הפנימיות באורח החיים היהודי המתנוון, והוא שיצק את המסכה הנאמנה על פניו של הבר-מינן. התהליך של כליון החברה היהודית שלפני המהפכה מסומל

הקשיים שנתקלו בהם בהדפסת ספר באידיש ערב המהפכה ולאחריה, וקשיים אלה אף גרמו לצמצומו הכמותי של הקובץ. תכנו אופיני יותר למגמת הסיפול בעזבונו של ש"ע, כפי שנסתמנה בספרות אידיש מעבר לגבולות רוסיה בין מלחמה למלחמה. הוא אומר, ניכרים בו טיפוח היסוד המימואריסטי-דוקומנטארי וצבירת חומר ביוג-רפי, שהגיעו אחר-כך לביטויים המפואר ב"שלום עליכם בוך" של שנת 1926. קובץ אחר, הקרוי "שלום עליכם זאמלונג", ראה אור בשנת 1918 בקיוב ויסוד ההערכה והמסה עדיף בו. בין מש-תפיו אנו מוצאים נציגיה של האינטליגנציה היהודית שעדיין לא הגדירה במפורש את זיקתה לברית-המועצות. בין משתתפיו היו ברגלסון, לצקי-ברטולדי, קאודאן, ל. קוויטקו. (קובץ זה לא עמד לנגד עיני).

מרבנים היו מקרי ההסתייגות וההססנות של סופרי אידיש כלפי המשטר החדש של המהפכה. חסידיהם הגלויים והסמויים של זרמים אלה ראו עתה מהרהורי-לבם במורשתו של שלום-עליכם, מוכנים היו לזכות בה ולסגלה לעצמם במחיר טשטוש סגולותיה המהותיות. אך כאמור היה טשטוש זה עקרון מקובל אף על רבים שלא מבני בריתם. וראה זה פלא: דוקא בתקופת המהפכה גיכרת הנטייה לזנוח את הראייה הסוציולוגית שהיתה מסימניה המובהקים של הערכת ש"ע עד אותה שעה, אין ספק כי דבריהם של בעל-מחשבות וניגר היו רוים תחושה ציבורית ערנית יותר. עתה חלה תפנית חדה — לקראת רשות היחיד. לשם כך מן הראוי לעיין במאמריו של מ. ליטוואקוב, לימים מראשי המדברים בקומוניזם היהודי הלוחם, שמורשת בית-המדרש וקנאות מפלגתית עיוורת שימשו בו בערבוביה. בקובץ מאמריו, (אין אומרו, ח"א, קיוב 1918) עוד מצויים דברים שנאמרו בימי חייו של ש"ע, עדיין מודג-שים היסודות החברתיים-לאומיים וש"ע מוגדר כסופר התקופה שבה החל להתמוטט אורח החיים הפטריארכלי שבעיירה. מובהרת הנטייה הקדחת-נית של היהודי להיקלע בין השאיפה להי קבע של תושב ובין תשוקת הנדודים, בין ההמראה אל על ובין ההיצמדות לקרקע. ולא עוד אלא עלה בידו של ש"ע לחשוף את המזיגה המיוחדת

⁷ וכבר נתלבנה מידת זיקתם לזרמים מודרניסטיים בספ-רות אירופה. עיין במאמרו המאלף של ת. שמרוק — ספרות אידיש הסובייטית: צמיחתה וחורבנה. "מולד" חוב' 127.

impressionist individualist

בעיניו לאור סיפורו של ש"ע, "השעון". החברה היהודית משולה לאותו שעון זקן המתפרק ומת-פורר ואין מנוס.

נציג מובהק של הראייה האימפרסיוניסטית אינדיווידואליסטית הוא בעיקר נ. אויסלנדר ש- עוד יעסיקנו בדברינו להלן. בספרו "קוי יסוד של הריאליזם היהודי"⁸, הוקדש פרק נכבד לש"ע. דברים אלה נכתבו למעשה בשנות-המה-פכה והם מאלפים מכמה בחינות. תהליך ההת-רחקות מן הראייה החברתית-היסטורית הגיע כאן לעיצומו. עכשו נתנסח המושג "כתריאלבקה" לא במובן חברתי-כלכלי אלא כ"מהות אמנותית" פסיכולוגית. איש כתריאלבקה הוא מעתה בגדר "סמל אמנותי" של האדם היהודי השומר אמונים לעצמו בכל הנסיבות. הוא אומר שרצונו המפורש של ש"ע מתבטא בכוונתו ליצור דמות שהיא מחוץ לתקופה ("אויסער-עפאכישע פיגור"). אף אם ש"ע רואה לפניו את כל העדה, הרי עינו הבוחנת בולשת ומגלה את התמהוני שבהיות הדמות היחידית. עינו תרה דמויות יוצאות-דופן ומראות מיוחדים במינם, שאין לראות בהן מוצר מיכאני של סביבתם. יצירת ש"ע מסמנת תאריך שבו נעשית האמנות היהודית בת-חורין: מתגלם בה המעבר מ"כל ישראל" ל"רב ישראל".

נהיר לו לאויסלנדר המושג של "השגעון הל-אומי" מיסודו של בעל-מחשבות, אך לדידו שגעון זה הוא מנת-חלקו של היחיד, שכן דמויות-תיו של ש"ע כולן אחוזות אותה להיטות אחר משהו בלתי-מושג. מנחם-מנדל, דרך משל, הוא היהודי ההולך שבי אחר רציותיו, ואשר לטוביה הרי אינו בגדר טיפוס עממי. הוא אמנם דמות סינתיטית, ואולם הוית-האב היא נקודת-המוקד לסיפוריו, ולא התהליכים החברתיים שהוא נתקל בהם בדרכו. אותה הוית-אב עומדת איתן בכל תהפוכות הזמן הקולקטיבי. אישיותו היחידית מתהשלט בכור היסורים. בטוביה, מצהיר מחברי-נו, הגיע לידי ביטוי המובהק תהליך התבגרותו של היחיד מישאל.

אף בבדיקת האמצעים האמנותיים של ש"ע נתקלים אנו במושגים הצורניים המקובלים על הספרות בראשית שנות המהפכה. אויסלנדר מייחס לש"ע את הדרך של יצירה אנארכית, התפרקות והתרשמות הויתית בלתי-מאורגנת.

formal analysis: S-A is anarchic

⁸ נדפס בקיבוץ בשנת 1923 וזכה אף למהדורה מעבר לגבול, בוילנה בשנת 1928, בצירוף הקדמה חדשה מאת המהבר.

לאור גירסה זו מתגלה כוחו של ש"ע בשבירת מסגרות הסיפור בעל המתכונת הקבועה. שטף התיאור נפסק על-ידי הדיגרסיה והרפלקסיה ה-אישית. שולט בו "אי-הסדר הלירי". החויה הפ-נימית היא המכתיבה לו את התמונה. וכך מוצא אויסלנדר סמיכות פרשיות בין ש"ע לבין האימ-פרסיוניזם. אותן "אי-סדר לירי" מתגלה ביתר שאת במונולוגים, שיותר משבאים ללמד על דמויותיו עשויים הם להצביע על עולמו האינטי-מי-אישי של ש"ע עצמו. חויה פנימית זו מביאה אותו לידי הבחנת פרטים דקים מן הדקים ולת-חושת גוונים מרובים, שמקורם אחד הוא-הלך-נפשו של ש"ע עצמו. אותה ראייה אימפרס-יוניסטית, המיוחסת לש"ע, היא שמסייעת לו ביצירת תמונה ממוזגת.

הדים מדברי אויסלנדר על ש"ע הגיעו לתחום הבקורת באידיש, אף מעבר לתחומי ברית-המועצות ונתקיימו שם אף בשעה שהמחבר עצמו השתדל להשכיחם. אך הקשרם הכרונולוגי וקר-קע-גידולם הסימבוליסטי-אימפרסיוניסטי טוש-

הגישה הסובייקטיביסטית להערכתו של ש"ע היתה בעיקר נחלת השנים הראשונות של המה-פכה. אמנם אף כשחלפו ימי הסופה עדיין היה ניכר רישומן של הערכות אלו בכתבים מקוב-צים. אולם עוד בשנות העשרים, ובעיקר החל ב-1926, החלה הרתיעה מן הביקורת האימפרס-יוניסטית-אמזיונאלית. אם התרחב מעתה חקר ש"ע בברית-המועצות הרי סייעו לכך בלי ספק גם הנסיונות הארגוניים לטפח מדע של ספרות אידיש ולשונה עם יסוד המכונים המדעיים ב-מינסק ובקייב. העיסוק בשלום-עליכם נתקיים עתה הן במסלול המחקר הספרותי-היסטורי-מתוך הקפדה על הצד הביוביליוגראפי, והן ב-מסלול הבדיקה הצורנית בהשראת האסכולה הפורמאליסטית. הצד השהו בבעלי שתי השיטות שגם אלו וגם אלו הועמדו בפני הצורך להטביע בשיטתם חותם אידיאולוגי על טהרת המארכסי-זם. הטיפול בש"ע מדגים בפועל ממש את הנפ-תולים המיתודולוגיים שבזיווג החוקיות של מדע הספרות עם-משנתו של מארכס לפי גירסת ה-מהפכה הבולשביסטית. בדרך כלל אפשר לומר שהזיווג לא עלה יפה. "הסטיות" הלאומיות וה-פורמאליסטיות מרובות הן. נוצר מעין שעטנז של דרכי בדיקה וכיווני הערכה ולא אחת ולא שתיים נדחס ש"ע לתוך מסגרת שאינה הולמת אותו כלל. אך לעתים זכה לעיונים צורניים

פו עתה את השיטה ומצמידים דיונים לטכסטים עצמם, בהשתלשלותם ההיסטורית. וכן גותנים הם דעתם על האוירה הספרותית והחברתית ש" בקרבה עוצבה דמותו הרעיונית-אמנותית של ש"ע. עדיין מועטת ההשתעבדות המכאנית לא- מות-מדה של האסכולה המארכסיסטית. הסיגול המאולץ של המינוח המארכסיסטי יזדקר לעין במחקריהם המאוחרים הדנים בש"ע, אגב פירסום כתביו במהדורה אקדימית; לאחר שספגו נזיפות למחביר על "סטייתיהם המסוכנות" לא חסכו עמל להשתלב במערכת המושגים וההבחנות, כ- מנהג המדינה.

לפי שעה, בשנת 1928, מפרסם דברושין מח- קר מאלף שענינו הדרמטורגיה של ש"ע (ציט- שריפט, כרך א', מינסק). הדיון בנושא הוא ספרותי גרידא. המחבר מתחקה על מסורת המח- זה באידיש, על גילומן הנוסחאי הקבוע של הדמויות ועל החוקיות בריקמת העלילה. לאור נתונים אלה מוגדרת כאן זיקתו של ש"ע אל מורשת התיאטרון האידי. מסתבר שהוא נוקק לעתים לדמויות נוסחאיות, למתן שמות המדברים בעדם לגיבוריו. כן נקבעת כאן התכליתיות של הדברנות השופעת. ויצוין שבדיונים מאוחרים יותר על נושא זה בברית-המועצות טושטשו זיקות אלו של ש"ע אל המסורת הספרותית והובלטו בעיקר המניעים החברתיים שבמחזותיו, במישור ההווה בלבד.

בגרות מחקרית מרובה יותר ובקיאות במקור- רות ניכרים בחיבורו של אויסלנדר ("שריפטן", קיוב, 1928) על ש"ע בתקופת סיפורו "סטמפניו". המחבר עקב בעין בוחנת אחר חיפושיו ותעיותיו הרעיוניים של ש"ע הצעיר, על רקע התסיסה החברתית של זמנו. בניגוד לתפיסה הפשטנית הרווחת על ש"ע כדמות השמחה בחלקה, נטולת תהיות אידיאיות, הוארו עתה הלבטים וההת- רוצצות שבין זיקות שונות. דמותו שובצה עתה במערכת הזרמים שנתהוו בחברה היהודית ב- רוסיה לאחר ימי "הרעמים", בשנות השמונים. מסתבר, לאור גירסתו של אויסלנדר, שש"ע מייצג אותה קבוצת-ביניים שלא בחרה בחיבת-ציון ולא בזיקה לגילויי הסוציאליזם הרוסי של אותם הימים. הוא פנה לעבר ה"עממיות" (פאלקיום), שפירושו ערנות ורגישות לגורלם של המוני העם היהודי ואמונה בכוחות היוצרים הגנוזים בקרבנו. אשר לעמדתו כלפי הדיפרנציאציה המעמדית הריהי מהססת ובלתי-יציבה; הוא נקלע בין

מעמקים, שהוסו על-ידי מס'השפתיים של מלל מפלגתי.

תהליכי סיגול כגון אלה מסתמנים בין השאר בחוברת הירחון "די רויטע וועלט" משנת 1926, המוקדשת לש"ע. מצד אחד נמצא כאן עיונים היסטוריים-ספרותיים על ראשית דרכו הספרו- תית של ש"ע ועל חיפושיו הרעיוניים — עד שהגיע אל דרך המלך של ה"ריאליזם האמנותי האובייקטיבי". וכן אנו מוצאים כאן בין השאר עיונים באמנות הסגנון של ש"ע, שקיבלו בלי ספק השראתם מהישגי הפורמאליזם ברוסיה. מצד ההתרוצצות המיתודולוגית מאלף בעיקר מא- מרו של מ. מזריצקי על מנחם-מנדל, המוגדר בכותרת-משנה כ"נסיון בדיקה סוציולוגית-פור- מאלית". אמנם משלב המחבר הערות על משמער- תם המעמדית של גבורי ש"ע ומטעים שמנחם מנדל נושא בקרבו את אי-השקט של מעמד שחש בירידתו, היודע שנידון על-ידי ההיסטוריה. וכדי "להכשיר" את דבריו הוא אף מקשרם בדרך פשטנית עם עניני דיומא, בנוסח השגור: "מנ- חם-מנדליזם פירושו למעשה הקפיטליזם בעידן האימפריאליזם השוקע. אף בברית-המועצות בת- קופת ה"נאפ" צפה ועלתה דמותו ומסתבר שעוד לא ביערנו מקרבנו את הנגע הזה" ... אולם הערות ברוח זו, בראשיתו של המאמר ובסיומו, אינן אלא הסוואה למשמעותו הפורמאליסטית המובהקת, שכן למעשה מתרכז המחבר בבעיות צורניות טיפוסיות הכרוכות בספר "מנחם מנדל". עוקב הוא אחר בעית הקומפוזיציה, מבנה העלי- לה, הזיקה המבנית שבין המכתבים השונים. הוא חושף השתלשלות דראמטית מודרגת, מגלה סכי- מה נוסחאית קבועה במבנהו של כל פרק, בודק את המבנה הסגנוני ומצביע על גילויי הצירוף שבין הלשון ובין התוכן המובע. על דרכי בדיקה אלה, שהם מובנים מאליהם במדע הספרות, יצא הקצף בימי מתיחתו של הקו המפלגתי. בשנת 1932, בימי ההצלפה העצמית של סופרים והוקרי ספרות אידיש, הוקיע המחבר מאמרו זה כאנטי- מארכסיסטי. בוידויו אף גילה שהמערכת השמי- טה בשעתה את פרקיו הראשונים שכבר אז לא היו כשרים בעיניה מטעמים עקרוניים.

במסגרת הפרסומים המדעיים מטעם המכונים במינסק ובקיוב בשנת 1928 אנו מוצאים כמה נסיונות ראויים-לשמם לליבון בעיות יצירתו של ש"ע. דברושין ואויסלנדר, הזכורים לנו מדבריי- הם הנרגשים — סובייקטיביים בסוגיה זו, החלי-

זאת נהג דרך של וידוי, שבו ניער חוצנו בשפץ קצף ממיטב מחקריו של עצמו בשדה ספרות אידיש.

כאן מקום להזכיר שהעמדה החשדנית-מסתייגת כלפי ש"ע לא מנעה פירסום כתביו בברית-המועצות של אותן השנים. מתוך החיבורים הייבליוגראפיים יסתבר שדווקא שנות השלושים הן שנות גיאות בפרסום כתביו, הן מהדורות עממיות והן מהדורות ביקרתיות. לעתים באה יצירת ש"ע כמו שהיא כרוכה במבוא מקטרג מאת המהדיר. מבחינה זו ראוי לשימת-לבנו חיבורו של מאיר ווינר על השרשים החברתיים להומור של ש"ע, שנתפרסמה לראשונה כמבוא ל"מוטיל בן פייסי החזן", בשנת 1932. כאן אנו מוצאים עמדה מסתייגת כלפי ש"ע, על טהרת המארכסיות, ברוח קווי-היסוד של התקופה ההיא.

ראוי מאיר ווינר מטובי החוקרים של ספרות אידיש, הזכור לקורא העברי כבעל המבוא המי-קורי ל"אנתולוגיה של השירה העברית" (בעריכת חיים בראדי ומ. ווינר ברלין, תרפ"א), לעיון מיוחד בגלגוליו ותהפוכותיו, שימצה גם את הישגיו. באותו מבוא, המצטיין בכושר ניתוח וניסוח שנון, כדרך מחברו, נאמר לנו כי ש"ע הביע את רחשי-לבו של המוני הזעיר-בורגנות היהודית השרויים במשבר. אמנם בתחילה ניסה ש"ע להתחסס בביקורת למציאות היהודית אלא שבמרוצת הזמן נכמרו רחמיו על הזעיר-בורגנות. תפקידו נתבטא מעתה בעידודה ובניחומה, ואף לכלל צידוקה הגיע. ולא עוד אלא היתה בו אף מעין יראת-כבוד כלפי אילי-ההון היהודיים. אי-היציבות הרעיונית שבעמדת ש"ע אופיינית היא לתנודות המעמד שהוא עצם מעצמו ובשר מבשרו. אף אותה נטיה אוהדת אל הפרו-לטריון היהודי בן-זמנו, המתגלה זעיר שם ביצי-רותיו, היא באמת מסימני-ההיכר של מעמדו. תמונות העוני שהוא מגולל, אין בהן משום קיטרוג חברתי מפורש, אלא קינה לאומית בלבד. מתוך אספקלריה זו יש לראות את "מוטיל" כביטוי לעלבוננו ומבוכתו של הסופר המסתכל במאורעות תקופתו הנסערת.

חזות קשה בפי ווינר גם על הסממנים האמנטי-תיים של ש"ע. הפירוק ליחידות תאוריות העומות ברשות עצמן בספר "מוטיל" חופף את הוסר השלמות הרעיונית שבו. זהו ספר הנועד לילדים למראית-עין בלבד. בשימוש המהמיר בסיפורי-ילדים רואה ווינר תחבולה להתחמקותו של הסופר

האדרת הרכושנים ובין הערכתם הסאטירית, הוה אומר, ש"ע שרוי בין פאלקיוזם מתקדם לבין אפולוגטיקה לאומית. "סטמפניו" הוא בבחינת זירת ההתנגשות בין נטיות מנוגדות אלו. ותנור דותיו האידיאיות הדין נשמע אף ברקמת העלילה של הספר, שאין לראותו כרוזן סנטימנטאלי תמים כל עיקר.

פרק בפני עצמו בעיון זה קובעים "האמצעים האמנותיים". לאחר בירורים אידיאיים מדוקדקים מפליג עתה המחבר לתחום של הבחנות צורניות מובהקות, שאינן עשויות להתמוזג תמיד עם דיונו המרכזי. הוא עוסק ברוב הבנה וידיעה בשאלות של קומפוזיציה, קצב העלילה, דרמטיות, מבנה סימטראלי בעיצוב הדמויות, צורות נוסחאיות קבועות בסגנון, הפירוט האתנוגראפי ומשמעותו וכדומה.

אין להעלים עין מהערותיו של אויסלנדר ב"שולי מחקרו, המצטיינות לעתים במשמעותן העקרונית. הוא רומז על הצורך לבדוק השפעותיה של ספרות מערב-אירופה של ש"ע וכן הוא מעמיד בדרך אגב כבעיה בחקר ש"ע את שאלת זיקתו אל הספרות העברית.

מחקרו זה של אויסלנדר עורר תגובה זועמת בראשית שנות השלושים, בימי החמרת הקו המפלגתי בספרות ובמחקר. זכה ש"ע ושמו הוזכר רבות בשעת הדיון הסוער בסקציה לספרות אידיש במכון של קיוב, בשנת 1932. מסתבר כי ש"ע הוא שהכריע למעשה את הכף בשיקולים להדחת אויסלנדר מתפקידו כראש הסקציה... כתום הדיונים הוחלט בין השאר שהמחקר הנזכר על "סטמפניו" מציג באור אידיאלי את הראדי-קאליזם הזעיר-בורגני של ש"ע בשנות השמונים, וכן מפרש הוא באור לאומני את התהליכים שנתרחשו ברוסיה כולה באותו פרק זמן. מפאר הוא את הפאלקיוזם ומטשטש את תכונותיו הרי-אקציוניות. ואשר לאמצעים האמנותיים של ש"ע הוא בודקם בדרכים פורמאליסטיות".⁸

החלטות אלו נתגבשו בעיקר לאור קוי הרצף אותו המפורטת של מאכס אריק, מחוקריה היי-מובהקים של ספרות אידיש, שהגיע זה מקרוב (1929) מפולין וטרח להשתלב באוירה החדשה. לא ייפלא איפוא שכך בהרצאתו קיטרוג כפול: הוא דן לכף חובה את בעל המחקר על ש"ע ועם

⁸ ועיון על כך בפרוטרוט בקובץ "קעגן אנטומאקסי" טישע טעאריעס אין דער ליטעראטור-פארשונג", תאר-קוב 1932.

משמעותם של טוביה ומנחם מנדל. הוא מסתייג מן "הציוני בעל מהשבות" שבעיניו מגלמות שתי הדמויות את המציאות הגלותית. אף ההנחה של ניגור בדבר שלמותו האמנותית של "טוביה החולב" אינה נראית לו כלל. אמנם זעיר שם מתגלות ב"מנחם מנדל" "הדגשות ציוניות-לאומניות" לגבי תאור מהותה של הגלות, וכן מורגשת נימה סניגורית על המשטר הקיים. אבל בדרך כלל, טוען אריק, אפשר להעמיד שתי דמויות אלו על הסכימה דלהלן: בטוביה מפאר ש"ע את הזעיר-בורגני ומזדהה עמו ואילו במנחם-מנדל הוא קורע את המסווה שלו ושרוי בהרחק בקורת, לכן עדיף כוחו של ספר זה. שכן מנחם-מנדליות פירושה קריקטורה של הקפיטליזם. כן תוקף אריק את "הבקורת הבורגנית", שראתה במנחם-מנדל מושג לאומי יהודי בלבד. לאמתו של דבר זוהי דמות אוניברסאלית שנתייחדה לה במובן מסויים צורה היסטורית-לאומית מוחשית.

השנים של ערב מלחמת-העולם השניה הביאו גל מחודש של התענינות בש"ע, שהגיעה לשיאה עם ציון שנת השמונים להולדתו. התחילו בהוצאה אקדמית של כתביו, הופיעו קבצים מיוחדים ובהם חומר תעודתי מגוון על חייו ויצירתו ועיון נים בעלי רמה שונה מתחום תולדות פעולתו הספרותית, בחקר סגנונו, בבדיקת שינויי גירסאות שבכתביו, שירים וסיפורים ביוגרפיים וכדומה. לא מן הנמנע הוא שתהליך זיכויים של הקלסיקאים הרוסיים וההתענינות הגוברת בהם יצרו את התנאים האובייקטיביים להסרת המחיצות של חשדנות בבקורת ש"ע אך אין ספק כי יצירת ש"ע שימשה ליהדות רוסיה בשנים הקודרות של סיוט האנטישמיות הגרמנית, כבערב המלחמה. מעין מגן ומחסה אמוציונאלי ומוצא לרגשות החנוקים של אחווה יהודית.

עתה הוחזרה העטרה ליושנה. כיון שנמצאה הנוסחה הגואלת של "סופר העם" הגיעה השעה להסתייג מאותן ההגדרות הקודמות שיש בהן משום מיעוט הדמות. כך מוצא אתה בחוברת אחת על ש"ע גינוי גמרץ של "הביקורת הסוציולוגית-וולגארית" שהגיעה למעשה למסקנות דומות לאלו של הבקורת הבורגנית; אלה ואלה ציינו שהוא רחמן וסלח לדמויותיו, אלה לשבחן ואלה בגנותן. — ולא היא! ש"ע מגלה אמת-מידה

פר מן ההכרעה הפסקנית כלפי המתרחש. זוהי מעין הסוואה לחוסר-אונים רעיוני ולהסכנות. משום כך נמנע הוא לדבר אלינו משמו ומכוח עצמו. הוא מבקש לו מחסה מאחורי גיבוריו שהוא מדובבם, כיון שנבצר ממנו בעצמו לומר דברים של ממש. באופן זה הוא מעורר בנו אשליה כאילו הוא משכמו ומעלה לעומת גיבוריו. אף הלשון נועדה לשם כיסוי קלסטר-פניו האמתי, של זעיר-בורגני מהסס וצר-אופק, כפי שמוצאו המעמדי מחייב.

כמה נקודות-מגע מהותיות עם הגדרת וינר אנו מוצאים במאמרו המפורט של אותו מאקס אריק על "מנחם מנדל — הדמות והמיתודה", שנתפרסם בכתב-עת "שטערן" במינסק, בשנת 1935. סמוך להוצאתו להורג של מחברו כ"מרצל פולני" ... מאמר זה לא רק על מנחם מנדל בא ללמד. בין השיטין ניכרים בו מאמצי ההיקלטות הרעיונית והמיתודית של אריק עצמו. מוצא אתה כאן מינוח שגור מתחום תורת הכלכלה המארכסיסטית ומשום דחיסת דמויותיו של ש"ע לסכימות נוקשות. אך האמת ניתנה להיאמר ש"עיקר כוחו של אריק הוא בתחום הניתוח הספרותי הצורני ובהיסטוריה של ספרות. ההפלות המרובות לפולמוס עם דברי הפורמאליזם הרוסי נועדו להסוות עובדה זו. יצויין שהמחבר לא הרהיב עוז בנפשו להזכיר מאמרו שפירסם עוד בימי שבתו בווארשה, הדין אף הוא במנחם-מנדל (ועייך בכתב-העת לביקורת ולביבליוגרפיה, "בי-כער-וועלט", 1928). זהו מחקר ביבליוגרפיה-גנטי מועיל על התהוותו של הספר, החל בגלגוליו הראשונים ועד לניסוחו הסופי. אך למעשה יבחין המעיין שחטיבותיו העיקריות של אותו מאמר ראשון משוקעות בדבריו משנת 1935. אמנם אף אריק מונה סימנים של זעיר-בורגנות בש"ע. ואולם לא כן בנוגע ל"מנחם-מנדל", שכן זוהי הסאטירה הנוקבת על אשליותיו של מעמד זה. ש"ע מתגלה כאן ככופר מובהק בסיכויי תקומתה של הזעיר-בורגנות המשליכה יהבה על הקפיטליזם. ומכאן המשמעות המתקדמת המתייחדת ליצירה זו. שלא כווינר אין אריק מקפח זכותו של ש"ע כפרשן אמנותי של הזעיר-בורגנות היהודית, שכן לפי תורת מארכס, היא מעמד זה גרעין לכל המהפכות החברתיות שלעתיד לבוא.

ברם מסתבר שאריק היה אף קורא נאמן של בעל-מהשבות וניגור שדיוגם נסב על הגדרת

legitimation of
Russian classicists
→ renewed
interest in S-A

° שאלעם-אליכעם, קריטישע עטיוון, מאת א. דרוקר קיוב, 1939.

על דרך השיגרה המקובלת המגדירה את ברית המועצות כמולדת וחוף מבטחים לעמו של ש"ע. לפני קרא בכתביו של ש"ע עם מדוכא — ואילו עתה קורא בהם עם משוחרר ובן-חורין. גירסה זו, בעיקר מתוך הדגשת הנימה האופטימית ה"מוצהרת, מצויה אף בשירים ובסיפורים המוקדשים לש"ע. אמנם משקלם הספרותי מפוקפק לעתים, אך מאלפים הם כהעודות. הרבה מוטעמת כאן הרציפות הביולוגית של דמויות ש"ע. ש"ע המס"ייר עתה כביכול בערים ובעיירות שתיארן, נתקל בתמורות המרהיבות שנתחוללו בהן. הוא פוגש מצאצאיו של ס. ביה ומנחם מנדל החורשים בניר בבירוביג'אן, טייסים וגנרלים עטורי אותות כבוד. עתה הם צוחקים וצוהלים בראש חוצות ואשרי העם וסופרו שזכו לכך. ובזכרנו שדברים אלה נאמרו בראשית 1939, על סף השואה שהכ"חידה הן את קוראיו של ש"ע והן את מהלליו ומפאריהו, הרי צחוקם זה על פי תהום נוסף לו גון של משמעות סיוטית מובהקת.

ד.

מועטים היו ההישגים בבקורת שלום-עליכם בתקופה שבין המלחמות בתחומי פולין וארצות הברית שם ישבו המוני קוראיו של ש"ע. העדר תנופה בקרית-מהקרת ראויה לשמה עמד ב"ניגוד לטיפוח הנלהב של פולחן ש"ע שהורגש במערכות החינוך, בתיאטרון היהודי, בעתונות, בתערוכות רבות רושם ובתפוצת כתביו. ההישגים ניכרים בעיקר, בתחום הביו-ביבליוגרפי והמימואריסטי ובפירסום צרורות מן החומר הא-פיסטולארי שנשתמר בשפע בעזבונו של ש"ע. מבחינה זו ראוי לציון בעיקר "השלום עליכם בוך" המונומנטאלי, מעשה ידיו של י. ד. ברקר ביץ, שנתפרסם בניו-יורק בשנת 1926. זהו אוצר בלום של אגרות, צלומים דברי זכרונות על האיש שלום עליכם, בחוג משפחתו ובמחיצתם של סופרי ישראל. כן זכור לטובה הערך המפורט שמוקדש לו ב"לכסיקון של הספרות והעתונות האידית" של זלמן ריזן משנת 1928, ובו שפע חומר אינפורמטיבי וציונים ביבליוגרפיים. מקורות אלה הם שפירנסו למעשה עד היום את שפע הפירסומים, מאמרי יובל וזכרון למיניהם, שבכל אתר ואתר, הדברים אמורים אף בברית המועצות שבה נתקבלו שני ספרים אלה בפנים וזעמות.

מקום בפני עצמו נתייחד לעומת זאת לספריו

של בקורת חברתית ללא-רתיעה. כן טוענים בהודמנות אחרת¹⁰ כלפי הבקורת שלא ירדה לסוף דעתו של ש"ע בזהותה את עולמו הרעיוני עם זה של דמויותיו. עקבות הרביזיה ניכרים אף בקובץ "אפן שפראכפראנט" (1939); ובו בדיקות עניניות ורבות-משקל בהלכות סגנונו של ש"ע. "אי אלה מבקרים — נאמר שם — נתכוונו לגרוע מערכו של ש"ע כאמן, בצינם את דברנותו היתירה. אין זו אלא הוצאת דיבה על סופר דגול... שכן אותה דברנות... יעודה הוא אמ"נותי". ואף המונולוג, שנתפרש בשעתו כגילוי ל-התחמקות האידיאית של ש"ע, נתפס מעתה כביטוי מובהק למחאתן הסוציאליה הנסערת של דמויותיו.

מ. ווינר עצמו הסתגל מהרה לרוחות המנש-בות, ונודרו לחזור בו מהנחתיו במחקרו השנון ורבה-השראה על ש"ע שנתפרסם בשנת 1941. "את הטאי אני מזכיר — אומר הוא — כשמעיק אני עתה בהנחות המועטות מלפנים, צר לי על כך מקרב לב". ואמנם כיד הדיאלקטיקה הטובה עליו נזקק הוא ממש לאותם הטכסטים ששימשו לו קודם לנגח את ש"ע, כדי לספר עתה בשבח. ההומור של ש"ע הוא "ביטוי מיוחד לפקחותו העמוקה של העם". אנו מוצאים סניגוריה מעמי"קה על טיבו של ההומור, לפי קני-מידה של האסטיטיקה הגרמנית בעיקר. בין השיטין מצוי יות עתה הערות על סבלו של העם היהודי ועל האנטישמיים למיניהם המתנכלים לו. זיכוי של ש"ע נתרשש מעתה בכמה דרכים. מצד אחד הובלט מקומו בביקורת המשטר הרכ"שני והוארו ולוקטו במיוחד אותם התאורים שבכתביו של דמויות מהפכנים ושל מימרותיו המעידות שהיה דוברם הנאמן של המוני העם המדוכאים. מצד אחר, תוארו בנימה של גאווה קשריו האישיים עם סופרי רוסיה כגון טולסטוי וגורקי וזיקתו הספרותית למסורת של הסאטיריקנים הרוסיים.

גם מאורעות הזמן הדיהם נשמעים בעיסוק הנרגש בשלום-עליכם. חגיגות ש"ע משמשות שעת-כושר להשמיע הרהורים ורחשי לב על גורלו ההיסטורי של העם היהודי, למוד הסבל מדורי דורות. לעתים נשמעים דברי מחאה נגד הנאציזם המשתולל, אלא שדברים אלה מנוסחים

ש"ע/124

proud of his indebtedness to Russian satire

10 ש. בילוב בקובץ "שאלעם אלייכעם, זאמלונג פון קריטישע ארטיקלען און מאטעריאלן", קיוב 1940.
11 חזן שאלעם אלייכעם הופאר. מאסקווע, 1941.

Ambivalent stance: never transcended the petit-bourgeois ideas/ideals of his own character, made to bear enormous philo-historiographic weight

compensation

על כך, עד מה מסייגת סמכותו ההגותית של ש"ע, עד מה ניטל ממנו כושר ההבחנה המודעת לגבי התהליכים ההיסטוריים שעיצבו את גורל החברה היהודית שבדורו, ומצד אחר מעמיס טרונק על ש"ע מעמסה הגותית-היסטוריוסופית שהיא לעתים כבדה מנשוא.

מאלף לעומת זאת בעינינו הנסיון להאיר אי-שיותם של ש"ע ודמויותיו באספקלריה של משנת פרויד, שהמחבר דוגל בה בדביקות. הספר "היי אדם" בא להדגים את התהום הפעורה בין המש-אלה ובין הממשות בעולמו של ש"ע, בעידן צמי-התו. מהו המבטחים שלו הוא עולמו הדמיוני-חלומי. העיצוב האמנותי פירושו איפוא, החתירה לקראת הפיצוי הגדול למשאלות לב ולכיסופים שלא הגיעו לכלל מימוש. היצירה הספרותית היא בחינת הפורקן הגדול לעמידה נפתלת זו בתוך המציאות. אותה מתיחות רבה שבין עו-לם נכסף לבין מציאות מאכזבת הועתקה מרשות היחיד לרשותן של דמויותיו הנלעגות, חסרות האונים המתעצמות עם גורלן. מצב זה של בריחה אל עולם החלום והאשליה נטולי-האחידה, נתגלם גם בגורלו של העם היהודי, ובכך מפליג טרונק בשבחו של ש"ע, על שצלל אל המצינות ההיס-טוריים של אשליית החיים הקיבוצית המודחקת. בכך זכותו שחשף לפנינו בכלים אמנותיים מוב-הקים את התת-הכרה הקיבוצית על תעלומותיה ותהיותיה.

אותה מתיחות דראמאטית שבין רגש-הנחיתות ובין נסיונות הפיצוי מגיעה לשיאה ב"מנחם-מנדל", ולכן הוא בבחינת הלזו שביצירת ש"ע. בה מתקפלת התחושה היהודית ההיסטורית ומע-שה יחיד סימן לרבים. רגש הנחיתות שהוא נחלת הרבים הוא איפוא מעין כוח הדוחף לקראת פעי-לות מפצה רבת מתח. באותה קפיצה מן הנחיתות אל העדיפות הבדויה, רואה טרונק את נקודת ה-כובד למשמעות הנפשית של האדם מישראל כפי שהוא מתגלם בדמויותיו של ש"ע.

אף אם בדרך כלל בא היחיד של ש"ע ללמד על הכלל, והוא מוצג כאבר מן החי בהויה הקי-בוצית, הרי מצביע טרונק על ההתנגשות שבין רציותיו של היחיד ובין הכורח שבגורל היהודי. הדחקתן מאונס של הרציות האישיות מצאה לה את ביטויה הנאמן בסיפורי הילדים של ש"ע. אותן רציות יחידיות מקבלות בסופו של דבר מרותו של צו גזען, וידה של תחושת החיים הקי-בוצית על העליונה.

על ש"ע של י. י. טרונק, שהם בבחינת הישג והאי בתהום הייחודי-הלכה בהערכת ש"ע. נסיון זה היה אולי קצה גבול-יכולתה של בקורת שלום-עליכם באידיש מעבר לתהומיה של ברית-המועצות.

המחבר, מסאי ומספר בעל שיעור קומה, ניגש לפי עדותו למשימתו באוירת הסיט האנטישמי, ש-ריחף על יהדות פולין ערב המלחמה. העיסוק הנלהב בש"ע שימש לו מקור הנחומים באותה מבוכה רבה שנשתררה בקרב אותם המוני העם היהודי, שהאמינו עד כה בפתרון קיומם בקרב אומות העולם. עובדה זו מטביעה חותמה על מגמת ספריו. מכאן הרגישות לגורלו של העם היהודי ולבעיותיו והטעמת הסגוליות של עם עולם. תחושה ייעודית זו של היהודי השואל לנתיבות עולם, התעצמה בספר השני על "טוביה ומנחם-מנדל בגורל היהודי", שבחלקו בתפרסם בעצם שנות המלחמה בוילנה, שכתב ידו השלם טולטל על-ידי מחברו פליט החרב, בשנת 1939. חלק מכתב היד אף אבד ביערות שבין הגבולין, וטרונק כתבו מהדש בהגיעו לחוף מבטחים. ל-ניו-יורק, בצרפו אליו הגיגיו של אדם שנתנסה בכור-הפורענות.

ספרים אלה, שנחברו במתכונת של מונוגרא-פיה רבת-ממדים, ענינם יצירת ש"ע מצד משמ-עותה הרעיונית וסגולותיה הספרותיות. הם לקו בסירבול אידיאי מופלג, בשעטנו של מלל אידי-שיסטי-בונדאי והבחנות עיוניות מבית-גנויה של הפילוסופיה והאסתטיקה הגרמנית.

נקודת מוצאן של הבחנותיו היא סוציולוגית-היסטוריוסופית, פסיכואנליטית ואסתטית-צור-נית. אם נסיח דעתנו מן ההיסטוריוסופיה המער-פלת את דמותו של ש"ע נוכל להיות נשכרים במקום אחר.

בספרו הראשון (משנת 1936) עוד נשאר טרונק שרוי במעגל החשדנות כלפי ש"ע, ונוהג להבליט את ההגבלות של תפיסת עולמו, שמקורן בועיר-בורגנותו המובהקת. אף כאן מהדהד גלגולה של אותה גירסה בדבר הפער שבין תפיסתו האמנו-תית-חזונית ובין דמות עולמו האינטלקטואלית שהיא מגומדת. מושגיו אינם עולים על אלה של דמויותיו. לפנינו איפוא מעין יחס דו-ערכי אל ש"ע. שכן מצד אחד טורח טרונק להעמידנו

12 שלום עליכם (זיינע העגן און זיינע הערק), ורשה, 1937; מנחם מנדל, וילנה 1940; טוביה און מנחם סענזל אין זיינען וועלט-גורל, ניו-יורק, 1944.

sees each character's style as direct reflection of his psychic inner world; change one & the other must change, too

מי שיבוא להסתייע לעתיד לבוא בחיבוריו של טרונק ימצא גם תודוש בדיונו בתחום הבעיה הסגנונית. פרשה מהותית זו בכלל יצירתו של ש"ע מופקעת עתה מתורת הסגנון הפורמאלית והיא מועתקת אל מישור העיון הפסיכולוגי. במ"קום ההבחנה ההיצונית של היסודות הנוסחאים השגורים הותר עתה מחברנו לחישוף הקשר הפנימי שבין עולמן הנפשי של דמויותיו ובין מערכות לשונן וארחות הבעתן. כל שינוי שרירותי במבנה הסגנוני עלול לגרום אחריו התמוטטות המבנה הנפשי ולהפכו לנטול משמעות. ברם אותן הבחנות ענייניות שבספר בתחום הנפש והצורה אינן מסיחות את הדעת מנקודת מוצאו המהותית של בעל הספרים, הלא היא התהייה הלא-פוסקת על גורל האדם היהודי הנלבט בימי הרת עולם והנאחו במורשת ש"ע כב"עוגן הצלה.

ה.

בתחום הספרות העברית ותנועת התחיה הלאומית חדרה והעמיקה הערכת שלום-עליכם רק לאט-לאט. אף כאן לפנינו התפתחות המוליכה מן ההיסוס וההסתייגות ועד לקבלתו של ש"ע בלב שלם. יש להבחין בין פרשת יחסיו האישיים של ש"ע עם טובי הסופרים העברים ובין עובדת מציאותו בטווח ראייתה של הבקורת העברית. אמנם מקובל ש"ע על דבריה של הספרות העברית, הוא שרוי במחיצתם והם נמנים עם ידידיו הנלבבים. ואולם ראשית תגובתם ליצירותיו העדיפו להביע לא בהערכה ספרותית, אלא בשיחה שבעל-פה או באגרות של ידידות. אימוצו החוקי של שלום-עליכם על ידי הספרות העברית היה כרוך במעצורים מרובים ובתסביכים שהזמן גרמם. שכן עמדה התחלתו הספרותית של ש"ע הצעיר בסימן פולמוס מר בעקבות יומרתו להקנות לה לאידיש מעמד של ספרות בעלת רמה ספרותית-אמנותית, העומדת ברשות עצמה. ש"ע, ככל שהיה קרוב ביותר לחיבת-ציון ולתנועה הציונית ברוסיה בשנות התשיעים, נסחף שלא מרצונו אל המערבולת העכורה של "ריב הלשונות", ועובדה זו האפילה על הישגיו הספרותיים. בהמולת הפולמוס, שהתנהל בעיקר מעל דפי "המליץ" ו"הצפירה" של שנת 1889, נבלע הכל. שוב לא ניתן להבדיל בין החיזון הספרותי שלום עליכם ובין פעילותו השגורה במחלוקת. בתוך אגרות סופרים מאותה תקופה נתקלים

אנו ברמזי בקורת מאלפים. מהם המגיעים למ"לוא הערכה ומהם הנשארים בתחום של מיעוט-הדמות. כך מגלה קלמן שולמן הישישי, ממשכילי וילנה ומגדולי חובביה ומטפחיה של שפת עבר, שקורא הוא בענין רב את הרומנים של ש"ע. אשר ל"סטמפניו" הרי זה "מעשה ידי צייר והוא כאחד הסופרים המהירים בלשונות אירופה". ועדיף לעומתו הסיפור "יוסילי הזמיר": "כל הנפשות אשר עשה כבוד מעלתו בספור הזה חיות הן ועין בעין נראה את פניהן ואזנינו תשמענה כל הגה והגה היוצא מפיחן כפי תכונתן והגות רוחן ודרכיהן"¹³. יותר מסוייג היה דוד פרישמן ידידו, לאחר שקרא אחד מספריו הראשונים, "סנדר בלנק": "עין בוחנת נתן לך אלהים לבחון ולראות. להבין ולדעת את כל הנעשה תחת השמש... אולם בנוגע למלאכת מחשבת, מה שקורין בלע"ז קונסט... רואים אנחנו כי אין לבך הולך אחר המעשה הזה כלל וכלל"¹⁴. אף בשנת 1899, לאחר שכבר נתפרסמו ממיטב יצירותיו של ש"ע, עוד כתב אחד העם: "אמנם ש"ע מדבר אל העם כל-שונן וכטעמו אבל לעת עתה אין עוד בדבריו שום רעיון, זולתן בדחנות נאה"¹⁵. לעומת זאת האמין בכוחו ובכשרונו של ש"ע ידידו המובהק ח. נ. ביאליק. אמנם לא הגיעו הדברים לידי הבעה בפומבי, אך בכתבו אל ש"ע ניכרים רחשי לבו היטב: "מי צייר באמנות גדולה כל כך את חיינו האמיתיים ולא המדומים, חיינו ההווים, ולא אלו שעברו ובטלו או עתידים להיות, כמוך, שלום עלי-כס"¹⁶. אכן דברי הערכה אלה לא נאמרו מתוך הודאה שלמה בש"ע כחזיון לגיטימי של ספרות אידיש, שכן כרוכים היו בנסיונו של ביאליק לזרוז את ש"ע שיחרום מפרי-עטו בעברית ל"השלח".

שנת היובל לש"ע (1908), היא אבן פינה להערכת ש"ע הסופר גם בתחום הביקורת העברית. אף באוירת היובל נתגלו הקשיים המיתור-דולוגיים לגבי קביעת אמות-מידה להערכה זו. הבעיה נוסחה על ידי אחד מראשי המדברים בבקורת העברית של הימים ההם, ראובן בריינין, לפי דעתו אין ש"ע משתלב בסולם הערכים

¹³ עיין אגרותיו אל ש"ע משנת 1889, שנתפרסמו ב"העבר", תשי"ד.
¹⁴ ועיין אגרות פרישמן, מהדורת א. ר. מלאכי, אגרת מה-
¹⁵ אגרות אח"ע, ב, עמ' 36.
¹⁶ אגרות ביאליק, כרך א, אגרת צח.

והגיע לידי היים מקוריים בארצנו מרחיקה אור-
 תנו מש"ע ונוטלת ממידת הנצח שביצירתו.
 אותו מרחק לא-מבוטל שבין ש"ע לבין מג-
 מות תנועת התחיה הובלט ביתר שאת על-ידי
 "איש עברי", הלא הוא יוסף קלוזנר. אין הוא
 חולק על הדעה שש"ע נתברך בכשרון נפלא אך
 ראוי להעדיף עליו בכל זאת את יצירת מנדלי;
 שכן זה מתאר חיים יציבים מסורתיים, ואילו
 ש"ע מגלם עולם מתפרד. אוצר המושגים, שנו-
 קק לו קלוזנר, הוצתק במידת-מה מתחומו של
 "ריב הלשונית" שהמבקר נמנה עם דבריו הבל-
 תי-פשרניים; רחוב-היהודים של מנדלי הוא
 עברי, של ש"ע — ז'רגוני. בסיפוריו של מנדלי
 מוצא אתה ריח של יהדות עברית ואילו עולמו
 של ש"ע ריח הגיטו והגלות נודף מהם, וסופו
 שיהיה רחוק ובלתי-מוכן לבני הדור הצעיר. "איי-
 ני יכול לצייר בנפשי שיקרא היהודי החדש ב-
 ארץ-ישראל או אפילו יהודי גלותי, שבביתו לא
 דיברו ז'רגונית, את סיפוריו של ש"ע בתרגום
 עברי או לועזי; הוא לא יבין אותם כלל, הכל
 יהיה בהם זר ומוזר לו. — מנדלי יהיה להם מו-
 בן יותר".

נסיון לגשר בין ש"ע ובין דור התחיה נעשה
 באותה שנה על-ידי נחום סוקולוב.¹⁶ אף אם
 ש"ע עיקר כוחו כסופר רגיונאלי, המגלם מציאות
 מסויימת ומוגדרת שסופה לחלוף, הרי על פי
 חשבון מעמיק יותר שייך ש"ע לספרות העברית.
 במקום שקלוזנר רואה השתקפותם של חיים מ-
 חוסרי-קרקע השרויים בתהליך של התפוררות —
 מצביע סוקולוב על גילום עולם שיש בו "הפק-
 חות מהתלמוד, הנעמיות שבמדרש... וכל מה
 שבא מחיי היהודים הנבדלים, כלומר העב-
 רים". אף בדמותו של ש"ע עצמו מתגלמים אותם
 דפוסי החיים המסורתיים. בעיניו של סוקולוב
 מצטייר ש"ע כ"בן תורה קצת ובקי במילי דעל-
 מא קצת, המפוזר על שבעה ימים, המצייר בתוכו
 ומתוכו את החיים ההווים, הקשים העגומים המ-
 גוחכים. — מבחינה זו הוא קרוב אלינו ומבחינה
 זו יהיה לו מקום של קבע בספרותנו. מאמצו זה
 של סוקולוב נראה לנו מאונס במקצת. נזקק הוא
 לבידודן של סגולות, כדי למצוא אסמכתא לאימו-
 צו של ש"ע לספרות העברית. נראה הדבר שדו-
 קא ראייתו הקיצונית והמסתייגת של קלוזנר, הי-

הנוטים לגבי הספרות העברית. "צריך הייתי
 לנחות דרגא ולהמציא לוח ערכים חדש".¹⁶ טע-
 נה זו שאין ש"ע נמדד באמות-מידה מקובלות ב-
 ספרות נשנתה לא אחת בביקורת העברית. אין
 חולקים על כשרונותיו הטבעיים המופלגים של
 ש"ע, אלא שלכלל אמנות צרופה לא הגיע. אמנם
 יש שטענה זו משובצת בהערצה של אמת, כגון
 זו שביטא י. ח. ברנר: "ש"ע הוא מעבר לכל סו-
 גי הספרות, מעבר לכל האסכולות הספרותיות
 וההגדרות הספרותיות — מעבר ולמעלה מה-
 כל".¹⁷ ועוד בשנת תרע"ה, לאחר פטירתו של
 ש"ע, נתקלים אנו בסברה שאין לבקורת ענין
 לענות בש"ע, שכן הכל גלוי כל כך וממילא אין
 צורך לגלות ולפרש את הסמוי שביצירתו.¹⁸

מה שנכתב על ש"ע בעברית באותה שנת
 1908 הוא בעיקר בגדר הרפורים ונצנוצים. אין
 טורחים לעיין בכובד ראש ביצירה גופה, אלא
 מסתפקים ברשמי קריאה עמומים, שאמנם יש
 בהם לפרקים הערות מאלפות וקולעות. וניכרות
 שתי המגמות כאחת שנמצאו גם כעבור שנים
 רבות בתחום זה שהערכת ש"ע שמו: המאמץ
 למצוא לש"ע אחיזה ומשכן בתוך הספרות העב-
 רית, והטעמת השוני המהותי שבו, אם מב-
 חינה רעיונית אם מבחינת הכלים האמנותיים.
 בריינין (במאמרו הנזכר) מונה את עיקר זכר-
 תו של ש"ע בכך שהוא "מוזעזע את שקדי הצ-
 חוק... של המון אומלל... שהדמעות היו לל-
 חם-חוקו". אשר לצד האמנותי הריהו נוהג בו
 ב"סלחנות". אין לבוא אל ש"ע באותן התיבעות
 שתובעים מיל"ג, סמולנסקי, מנדלי...

בריינין אמנם הודה בכשרונו של ש"ע שהוא
 "חוק ומיוחד במינו, מקורי ונפלא", אך הטעים את
 זרותו של ש"ע לדור התחיה. עובדה זו מקורה
 בקשר ההדוק שבין יצירה מופלאה זו ובין שפת
 הגלות, העתידה להשתכת. אין דברי ש"ע נית-
 נים לתרגום, כי יפוג טעמם. אך לא רק במהותו
 הלשוני הדברים אמורים; ש"ע הוא במהותו
 "כשרון גלותי" ואותה זהות של יצירתו עם הג-
 לות היא שעתידה להיות בעוכריו. התקדמותה
 של תנועת התחיה במשימתה להיגאל מן הגלות

¹⁶ העולם, 1908, גל. לב; גרעין לאותו מאמר שימושו
 דפי היומן של בריינין, משנת 1907, שהוקדשו לש"ע,
 ובהם נימה לגלגנית כלפי אישיותו, והשווה: כתבי
 בריינין, פרק ג, עמ 140—134, גיריורק, 1940.
¹⁷ לשלום עליכם, כל כתבי, כרך ז, תרע"ו.
¹⁸ עיין מ. בן-אליעזר ב"התקופה", כרך ג, תרע"ה.

Klofzner profess
 Mendele to S-A

¹⁹ "השלח" כרך יט, עמ' 80—579; וכן שם, כרך לג,
 1917, עמ' 6—505.
²⁰ העולם, 1908, גל. מב.

מבחינת המאמצים להקנות לש"ע זכות אורח בספרות העברית היה בכך, כמובן, משום צעד מכריע. כניסה מפתיעה זו לבית הספרות העברית נתקבלה בהתלהבות רבה. אמנם למרבית קהל הקוראים העברי של הימים ההם לא היה שלום-עליכם פנים חדשות, ועל כן היה עיקר ההפתעה במעשה התרגום בבואו ללמד על כוזה וגבורתה של הלשון העברית.

זלמן אפשטיין, לפנים מיריביו הנמרצים של ש"ע בפולמוס על "פאלקס-ביבליאטעק" — ועתה ממעריציו הנאמנים, מקבל עתה את התרגום ה-עברי בתרועת שמחה: — "הלשון העברית נחה לת בימים האחרונים נצחון גדול מעבר אשר לא פיללנו לו". שם המתרגם עדיין לא היה ידוע לו, אך היא הנותנת: אם תרגום מופת מעין זה נעשה בידי אחד הסופרים העבריים, שאינם משיי עור קומתם של מנדלי וביאליק. הרי יש בכך משום מופת הותך לחיוניותה של הלשון העברית. המסוגלת לשמש כלשון הרחוב היהודי.²⁴ עם הופעת הכרכים הראשונים של ש"ע בעברית הציטרף להערכה זו א. ירחי, הוא י. ה. רבניצקי.²⁵ "שש אנכי על הנצחון הגדול שעלה בחלקה של לשוננו העברית... מי מלל לה לזקנה זו שתחדש נעוריה... לדבר בלשון שוק החיים... הנה דבר זה הוא באמת אות של נצחון גדול ללשוננו העברית וסימן מובהק לתחייתה". ברם לא רק דורם של חובבי שפת עבר עמד תוהה ומשתאה, אף הצעירים הרגישו בזאת. ויעקב פיכמן מודה בלשון נרגשת בשנת 1912: — "זה היה הפלא הגדול הראשון, הנצחון הלשוני, אשר איש לא פילל אליו... זה היה נדמה כדמיון רחוק, כהויה יפה"²⁶. ולא עוד אלא בעקבות תרגום "טוביה" ו"הכתריאלים" מכריו הוא על זכות האזרחות שהקנו תרגומים אלו לש"ע בספרות העברית החדשה. יצירות אלו עתידות לה"מנות על הספרים הקלאסיים המעטים של הפוא"זיה העברית החדשה". אף בריינין, שכפר זה לא כבר בחיי הנצח של ש"ע ובאפשרות התרגום הנאמן של ש"ע לעברית, שינה את טעמו והעלה על נס תרומתו הנכבדה של ש"ע להעשרת הספרות העברית ביסודות ההומור הבריא שלקתה

טיבה להעמידנו על חזיון התמורה שהתחוללה בחיי הציבור היהודי ברוסיה, ושנתבטא ביצירת ש"ע.

החתימה לקראת השול הזיקה שבין ש"ע ובין דור התחיה ניכרת באותה שנה גם מצד אחד מנציגי המשמרת הצעירה; נכבדה במובן זה תרומתו של יעקב פיכמן עוד בתקופה הראשונה של יצירתו.²¹ ייזכר שפיכמן נעשה מאז מלווה נאמן ליצירת ש"ע, ומרובים הם מאמריו ורשימותיו על נושא זה, עד סוף ימיו. אך משמעות עקרונית נודעת בעינינו לראשית דבריו בנושא זה. לעומת הרתיעה הרווחת מצורות הגלותיות שסופן לחלוף, באה כאן על ביטוייה ראייה שונה בהכלית. אמנם ש"ע ציוני הוא במהותו, אך מח"בב הוא אותן צורות חיים ודמויותיהן שבגולה, שהן חלק בלתי-נפרד מן המהות היהודית. ולכן "כשתבוא הגאולה לעתיד לבוא וישראל יהיה חי שקט ושאנן על אדמתו, גם אז בודאי תהיה יהופיץ ארץ-ישראלית ובויבריק ארץ-ישראלית". ובמקום ששמענו עד כה על פגמו של ש"ע, כמ"שורר החיים המתפוררים, שומעים אנו עתה דבריים בשבח, "שהוא אחד המשוררים המעטים היודעים מה גדול ערכן של צורות חיים קיימות לעם... הוא יודע, כמה גדולה היתה הריקנות הרוחנית בנשמת העם אילו שללו ממנו פתאום את צורות חייו העתיקות והחביבות ואחרות לא היו לו במקומן". — ולא עוד, אלא אף מנחם מנדל הוא "למרות הכל, אולי האדם הכי טהור והכי נעלה בסביבתו".

סמוך בזמן לסניגוריה נלהבת זו של פיכמן בא מפעל התרגום העברי של י. ד. ברקוביץ, שראשיתו חלה בשנת 1910. מעשה רב זה היה בגדר הפתעה, נוכח הדעה המקובלת שאין ש"ע ניתן לתרגום. עיקר המאמצים כווננו עד כה לשכנעו שיכתב עברית. לשוא ניסה ביאליק בשנת 1904 לדובב את ש"ע העברי. "שב לכתוב, בעברית כמובן — גולן, הלא "מוזיק" גדול אתה בעברית ולמה אתה ממעט לכתוב בה?"²². ובסמוך לדברי כיבושין אלה הוא מנסה אליו דברים בזה הלשון: "יודע אתה, ש"ע, לפרקים צר לי על שאינך כותב עברית. יש לנו רק ש"ע אחד בעולם, ומאד מאד הייתי מתאוה שיהא חלקו בעולם הבא של הספרות העברית"²³.

²¹ עיין רשימתו בעולם, 1909, גל. 4.

²² אגרות ביאליק, כרך א, אגרת צו.

²³ שם, אגרת צו.

²⁴ שלום עליכם בעברית, השלח, כרך כ"ד, תרע"א.

²⁵ ועיין: רשימות קטנות, העולם הרע"ב, גל. סז.

וכן ראויים להשומת לב דבריו משנת תרע"ז, ש"ע

והלשון העברית, שנתפרסמו בדור וסופריו, ח"א

תרפ"ז.

²⁶ העולם שנה ו' גל. א.

Saw the Hebrew trans. as a linguistic miracle.

מש"ע את "היכולת של הפסיכולוג, את הכוח האסתטי העושה את המספר לאמן" — ואחרי ככלות הכל סריו הוא, על פי סברתו, ברמה שאינה גבוהה הרבה מזו של מנחם מנדל.

לעומת זאת ניכרת ראייה של כובד ראש בדבר ריו של ברנר מאותה שנה. הוא מטעים את זודהותו הגמורה של ש"ע עם דמויותיו, מבליט את הגורמים האינטימים הפועלים ביצירתו, שהיא מע" בר לספרות ואינה מקבלת מרותם של סייגי האי-מנות. וכן נתנסחה כאן משמעותו על דרך הפרא-פרזה של המימרה שבאגדה: "רצונך לדעת את התמון היהודי... קרא את כתבי ש"ע".

אין להתעלם לעומת זאת מהנסיגות לפנות עורף למורשתו של ש"ע. "סוד גלוי הוא לכל אלה המצויים אצל חוגי הסופרים, כי הקטרוג על ש"ע התחיל זה כבר. בשיחות שבעל פה, וב-מקצה גם בכתב... התירו לעצמם כמה סופרים להטיח דברים כלפי יצירותיו" — מעיד מ. בן-אליעזר²⁹. ואכן בשנת 1919 כורך ש. צמח בכלל קיטרוגו על הריאליזם העברי את ש"ע³⁰. מתוך שבחו של ברקוביץ הוא מגיע לגנותו של ש"ע. "הקול התגרני השוקי והוולגרי נעשה דק יותר... ש"ע בעברית הורם למדרגת ספרות". — צמח מזהירו מפני קליטת ש"ע המגדילה את השעבוד לעבותות ההוי, שבו לקתה לדעתו הפרוזה העב-רית בדור האחרון.

והגדיל בקיטרוגו א. שטיינמן בשנת 1924³¹. הוא מטיח כלפי ש"ע דברים של גנאי לרוב, ללא כל ביסוס מן הכתבים עצמם. יש בו בש"ע מן הליצן והצלמן ולא מן האמן. הוא נטול רגש-כבוד כלפי האדם היהודי, הוא בגדר זיפן של החיים היהודיים, דביקותו היתירה במונולוג מקורה בחוסר-אוניו הסיפורי. כל כוחו האמנותי הוא אחיזת-עיניים בלבד. שכן לאמתו של דבר "קיבץ וצירף כמה וכמה לפני ביטוי, פסוקים, חידודים, מימרות, תיאור אי-אלו תנועות חיצוניות של הי-הודי". ההומור שלו הוא גם והמוני, מידת הפופר-לאריות היתירה של ש"ע, אף בקרב הקוראים המשכילים, היא תעודת-עניות לטעמנו הטוב. הגיעה איפוא השעה להשתחרר משלטונה של ה-אניקדוטה".

²⁹ הקטרוג על ש"ע, 'העולם', 1924, גל. כט.

³⁰ במאמרו "בעבותות הוי" "המאסף" אודיסה, תרע"ט עמ' 141-2.

³¹ דבריו נכללו ב"ספר המאמרים", ורשה תרפ"ד. והש-חה גם דבריו ב"הצפירה" 1923, גל. 220.

עד כה בחסרוננו. (במסתו: הומור וסאטירה בספ-רות העברית החדשה, התורן, תרע"ו).

לעומת זאת יש להצביע על תגובתו המסוייגת של קלזנר — "איש עברי". אמנם מודה הוא בכך שעלידי התרגום נהפך ש"ע לסופר עברי. לשור-נו של ברקוביץ מעדנת ומאצלת את החיים הזי-רגוניים שאין בהם עדנה ואצילות כלל. קלזנר שומר אמונים כאן לעמדתו בריב הלשונית. אבל בהיסה הדעת הצביע כאן על הסמיכות שבין תו-כן ללבושיו, ועל גודל התמורה רבת המשמעות שיש במעבר מלשון ללשון. שכן, אחרי ככלות הכל, היה ברי לו לקלזנר ש"הזרגון של המקור מתאים יותר לאותם החיים מחוסרי הנוי והאצי-לות מן העברית של התרגום".

באותו פרק-זמן פירסם ש"ע גם את הצהרתו שהכתה גלים בדבר יהסו אל שתי הלשוניות (בהקדמתו ל"טוביה החולב", תרע"א). דבריו-אלה הרצופים כבוד ויקר ללשון העברית, שימשו עי-דוד רב לקהל העברים. זו אפשטיין מיהר להסיק מכאן מסקנה לגבי ריב הלשוניות המתנהל בשדה החינוך של ילדי ישראל²⁷.

ככל שהתרגום העברי עורר שימת-לבה של הבקורת העברית, לא הביא לידי התעמקות של ממש בעולם יצירתו. הדיונים נסבו עתה בעיקר על פלאי התרגום. אף מה שנאמר סמוך לאחר פטירתו של ש"ע לא שינה את רמתן וכיוונן של ההערכות. אמנם ניבא שמריהו לוינ גבואת אמת בספדו לו, שיבוא יום ויפירו בש"ע כ"אמן צייר שאין דוגמתו, שספג לתוכו את האור הגנוז שב-נשמת העם". אך באותה שעה לא גילתה עדיין הבקורת העברית נטיה לפענח ולאשש גוססה מעין זו.

דוגמה טיפוסית לקלישותה של הבקורת העב-רית באותם הימים הם דבריו של דוד פרישמן עם פטירתו של ש"ע²⁸. דווקא פרישמן, שהכיר את ש"ע מקרוב מראשית צעדיו בספרות, נאחו בסממנים החיצוניים בלבד ויצא ידי חובתו באמי-רות פילייטוניסטיות שגורות. ש"ע מצטייר בעי-ניו כ"סופר שהעט שבין אצבעותיו הוא כמין משפך, שנשפכים ממנו נהרות שלמים, והם שוט-פים, שוטפים". — אמנם היה בכוחו של ש"ע להגיע לפיסגת היצירה אך הוא ויתר על כך ב-התמכרו לכתובה ההומוריסטית. פרישמן שולל

²⁷ עיין מאמרו: ש"ע ויחוסו לשפת עבר, הצפירה, 1914, גל. 83.

²⁸ שלום עליכם, כל כתבי: עמ פה.

זכות החלפה על-ידו לאחר שנים מספר בלבד, בת-ביעה פסקנית בשולי הדיון במנחם-מנדל³³. לפי גירסה חדשה זו של פיכמן, "מנחם מנדל הוא מפלצת, צלם בלהות", שסיוטו מרחף אף על העם הנאחו במולדתו. מצודתו פרושה על כולנו. אין הוא נטמע בתוכנו מבחינה רעיונית וחברתית. אדרבה, הוא מאיים על עיצובם של דפוסי-החיים החדשים. הוא חי וקיים בהוויתנו, בגלוי ובסתר, ועל כן מן הדין שימשש אות אזהרה בכל מקום שיהודי שרוי שם. אפילו "כאן בארץ אבות, טוב שכל אחד מאתנו יהא בודק את עצמו ויפשפש בעצמו לראות, אם אינו רועד בו עוד עורק אחד של מנחם-מנדל".

זיכוי יחסי וקיסרוג נוקב ירדו כרוכים יחד בדבריו של י. ד. ברקוביץ ב"התנצלות המחבר" לספרו "מנחם מנדל בארץ-ישראל", שנתפרסם בשנת תרצ"ה. מסתבר שרוחו של מנחם-מנדל חי וקיים בתוכנו, אלא שדיוקנו נתעוות ברבות הימים. צאצאיו, היושבים בקרבנו, הם בעלי מידות גרועות יותר מאביהם הראשון. לעומת אותו אספסוף של חדלי-מעש היושבים בקרבנו, הרי אותו אב-טיפוס נעלה על כולם. ועל כן הפקיד המחבר את שבט הבקורת בידו ומקבילו פנים אל פנים עם צאצאיו אלה.

הלכה אחרונה בדבר בעית רציפותו של מנחם-מנדל נקבעה בשנת ת"ש על ידי דב סדן³⁴. אין הוא גורס, כמנהג מבקריו העברים של ש"ע, את דמותו של מנחם-מנדל כצורר של פגמים. לאור תפיסתו ההומוריסטית של ש"ע מתפרשת דמות זאת, כשרירה וקיימת בכל דור ודור ואין היא צריכה להיכנע למרותה של המציאות המתחלפת. מנחם מנדל הגיע כאן למלוא זיכוי וצידוקו, שכן עיקר מהותו נתפרשו מעתה במישור "הדינמיות הסבירה של ערות ודמיון, שאינה נפוגה ממעקשי המציאות".

יש חשיבות עקרונית לדבריו אלו של סדן מבחינת הנסיון לשחרר את הפרשנות העברית ל-ש"ע מנקודת-מוצאה האקטואליסטי ולהעתיקה לתחום החוקיות הפנימית של היוצר הנתון בריאש וראשונה למרותה של הראיה ההומוריסטית, שאין עמה יומרה ריפורמטורית כלפי המציאות. אולם הערות מעין אלו לא חוללו באותו פרק את המסנה לקראת התבוננות מעמיקה בעולמו הפנימי של ש"ע האמן.

למזלה של הספרות העברית לא השפיע קיט-רוג תמהוני זה, על גורלו של שלום עליכם במציאת העברית החדשה בארץ-ישראל. ש"ע היה לעובדה קיימת וטבעית בעיקר בזכותו של ברקוביץ, שהוסיף כמה וכמה נדבכים למפעל תרגומו. בארץ נעשו נסיונות לדובב את עולמו על הבמה העברית, סיפוריו נהפכו לנכסי צאן ברזל בחינוך ובלימוד הספרות. ואישיותו הומחשה ו-הוארה באור-יקרות לפני אלפי קוראים בספר הזכרונות "הראשונים כבני אדם" לי. ד. ברקוביץ. ש"ע גקלט במציאות החדשה שלשונה עברית. בדרך הטבע הועם איפוא במקצת זהרה של אותה פליאה והשתאות לרגל אימוצו הלשוני ונקודת הכובד הועתקה עתה לדיון לבעית הגיור הרוחני, שכבר נסתמנה בשנת 1908.

תהליכי הגישור יש שנתרחשו על דרך ההטעמה של חזיון הרציפות הביולוגית בדמויות ש"ע שהתערו בארץ-ישראל, כשם שהוטעמה רציפות זו במקום אחר על רקע גורל היהדות בברית-המועצות. אותה רציפות דורות נהפכה למעין מוטיב הפושט צורה ולובש צורה בפרקי-זמן גפר-דים. משבא דב קמחי לדון במשמעותו של הספר "חיי אדם" בשנת תרפ"א³⁵ הרי זו לו הזדמנות להכריז, ש"נכדיו של הוקן לוייב ודאי יהפכו בקרב הימים ברגבי-העפר אשר בשרון ובשפלה". ולא עוד אלא בספר זה "נזרעו זרעונים פורים ומפריים את תלמינו, וסוף סוף יקלטו". נימה זו חוזרת בגלגולים שונים ונשמעת במאמרים, רשימות והערות לרוב במשך עשרות השנים האחרונות, לפי רוח הזמן.

מוטיב הרציפות הביולוגית, הנושאת בחובה שידוד-מערכות אידיאלי וכלכלי, הואר בדרך כלל מתוך רגש של סיפוק. אך אין להעלים עין מהיפוכו התוכחתי שנוסח באותן השנים. הרצון להשתחרר מהסיוט של מנחם-מנדל בתוך המציאות החדשה של ארץ-ישראל, הובע אף הוא על-ידי פיכמן, שהוסיף כאמור לחתור ללא-לאות להשתלב בתו המהותית של ש"ע בקרבנו. אמנם בשנת 1926 ("ב"השלח") תוהה הוא על הריחוק שבין ש"ע לבין "אנשי התחיה הרשמית". לעומתם מבינים רוב משוררינו ש"כוח האומה עדיין צרור שם, במקום שמתחת נוולות חיצונית מפכים מעינות היצירה החיים, ועלינו רק למצוא להם תיקון כאן, לצרפם שוב ולהעלותם, ולא להתכחש אליהם". אולם אותה נימה סלחנית והרצון של לימוד

³³ מאוניס, תרפ"ט, גל, ט.

³⁴ אבני בוחן, עמ' 35-29.

³⁵ השלח, כרך לה, עמ' 540.

יסודה ולא בשינוי מסגרתה". ועל כן יש לראות בעזבונו לא אספקלריה מעוותת של המציאות היהודית אלא אנדרטה לחיוניות היהודית השופת את הפושטת צורה ולובשת צורה.

הסמיכות הגורלית שבין עולמו של ש"ע ובין העם היהודי המושמד מצטיירת לעינינו באותן השנים גם מתוך חזיון-התוגה בנוסח הבלדה של נתן אלתרמן³⁵, נספח סיוטי לצרור אגרותיו של מנחם-מנדל לשיינה שיינדל וזגתו היקרה: "אין אדם, כולם תמו, הביני / טוביה מת / ומת מוטל בן פייסי הזון, / מת האיש היקר הדוד פיני / ... אלם כנורו של סטמפניו". אולם מתוך אותה אפותיאזיה של גבורי העם שנגדעו משרשם, מו-סיף אלתרמן, ברוח המסורת האקטואליסטית של הבקורת העברית להורות על המשמעות התוכחית של ש"ע — מנחם מנדל: "זאת נבאה בדיחתנו מאז, טרם סוף, / עת נגנו כנוריה בתוך הלוע, / היא על לב גבוריה הכתה, / אבל איש לא אבה לשמוע" ...

דומה שאותה התרפקות על שלום-עליכם עדיין נמשכת והדיה מתגלגלים אף בדברים שבאו לתאר משמעות יובלו בימינו. אין ספק כי אותה הת-יחסות שברגש צידוקה עמה, שנים תחלופנה, ואנחנו נוסיף להיאחו בשלום-עליכם כמצבת-זכרון יקרה להווייה יהודית עתירת-נוף ורב-ת-שר-שים שנעקרה. ועם זאת אין לשכוח כי לעתיד לבוא תועמד יצירת ש"ע יותר ויותר בפני דור קוראים אשר לא ידע את ההווייה ההיא וממילא מופקע הוא מאותן זיקות רגשיות-אסוציאטיביות שהזינו את קוראיו של ש"ע עד כה. קרוב איפוא לשער כי מיבחן יצירתו של ש"ע לעתיד יהא לא על הבסיס של ש"ע המנחם והענ, אלא של ש"ע האמן בזכות עצמו ומכוח עצמו. צד זה שבו עשוי להאפיל, ואף להבליע, את צד המהימנות התעו-דתית, ומכל שכן את ערכו כפוסק בעניני אמונות ודעות.

³⁷ מכתבו של מנחם מנדל. הטור השביעי, תש"ו.

אכן ציוני הדרך בהערכת ש"ע הופקעו מתחום שיפוסה כל הבדיקה הספרותית עלידי שר-האומה. תקופת החורבן, שבא על העם היהודי באירופה, היא גם תקופת צידוקו הבלתי-מסוייג של ש"ע. זוהי שעת ההתפיסות הגדולה כש"כל פגם מחול לו למפרע" — (כדברי פיקמן). מעתה הועמד מפעלו של ש"ע בסימן של שינוי-הערכים כלפי מורשתה ומהותה של יהדות הגולה. יחס החיוב הגמור כלפי ש"ע לא נולד מתוך בדיקה מחודשת ומעמיקה של נכסיו האמנותיים. חזרנו וטולטלנו אל חיק ש"ע על ידי הפורענות.

לאותה דרך תשובה אל ש"ע בעיצומן של שנות השמד הגדול כמה גוונים, אך הצד השווה שבחזיון זה היא ההתרפקות רבת-התוגה על ש"ע כמנחם אבליים. באוירה זו מכריז א. קריב בשנת תש"א³⁵, שיש להעתיק את יצירתו "מציר הצ-חוק אל ציר ההגות". אף אם חושלה על ידי הזמן, מצד ערכה ועומקה, הרי עיקר משמעותה לבני דורנו בביטוי "כוחו של יהודי להתיצב במערכת גורל". עתה למדים אנו טעם חדש בירושתי הא-מנותית, כיצד "העמיק פה את שיחו על נפש איש ישראל וחירתו". שופר לאותה שיבה אל ש"ע היה דב טדן בשנת תש"י³⁶. בדבריו, שחוברו בהם דקות עיון ופאתוס כבוש, בוטא הרצון העז של שארית הפליטה "למלט (מתוך כתביו) זכר נשי-מת החיים שנחנקה". ולא עוד, אלא הוכרו כאן על עדיפותו של ש"ע בחישוף שורש נשמתו של העם היהודי, אף לעומת מנדלי, ביאליק, אחד-העם, ברדיצ'בסקי, ברנר. אותו זיכוי בלתי-מסוייג של ש"ע היה כרוך גם בזיכוי של העם היהודי בתפוצות הגולה. עתה הוגד בפה מלא שש"ע הוא המבטא הנאמן של ההויה היהודית הקיימת בכל דור ודור, ובכל אתר ואתר. לא להכחדתה חתר ש"ע. שכן ענין היה לו "בשינוי

³⁵ עיונים, עמ' 41-36.

³⁶ ועיין בדבריו "אל שלום עליכם", אבני בחן, עמ' 36.